

provinsje fryslân
provincie fryslân

Koersdocument Omgevingsvisie

Provincie Fryslân

Koersdocument Omgevingsvisie Provincie Fryslân

Wederkerigheid tussen duurzame economische
ontwikkeling en de kwaliteit van de leefomgeving

Inhoud

1.	Intro	1
2.	Wat speelt er? Ontwikkelingen en reacties uit de samenleving	5
3.	Waar willen we naar toe met Fryslân?	8
4.	Hoe gaan we werken?	14
5.	Waar zijn nu keuzes nodig?	18
6.	Welke gebieden vragen de komende tijd aandacht?	44
7.	Hoe ziet het vervolgtraject eruit?	48

[Bijlage 1](#) Resultaten open planproces

[Bijlage 2](#) Relaties met andere opgaven

[Bijlage 3](#) Was-wordt-tabel

1. Intro

Dit Koersdocument Omgevingsvisie Fryslân vormt de opstap naar een provinciale Omgevingsvisie. In de Omgevingsvisie komen de hoofdlijnen te staan van ons integrale beleid voor de fysieke leefomgeving in Fryslân. Daarmee anticiperen we op de Omgevingswet.

Met de Omgevingsvisie zetten we een fundamentele stap: de samenvoeging en integratie van ons beleid voor de fysieke leefomgeving. Dit betekent dat in de Omgevingsvisie de strategische gedeelten opgaan van:

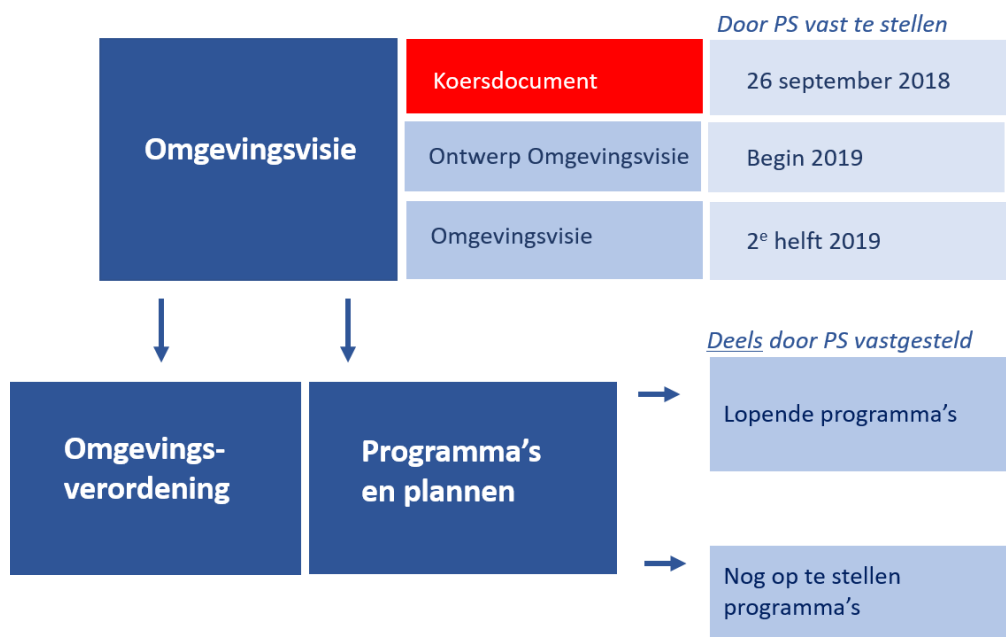
- het Streekplan;
- het Verkeer- en Vervoerplan;
- het Milieuplan;
- het Waterhuishoudingsplan;
- de Natuurvisie.

De overige gedeelten kunnen een plek krijgen in thematische Omgevingsprogramma's.

De Omgevingsvisie is een instrument in de nieuwe Omgevingswet. We sluiten ons in dit verband aan bij de filosofie van de Omgevingswet: minder en overzichtelijker regels, lokaal maatwerk, meer ruimte voor maatschappelijke initiatieven, en meer vertrouwen.

De bedoeling is dat overheden integraal en gezamenlijk met partijen in de samenleving gaan werken aan de grote opgaven waar ze voor staan.

Met dit Koersdocument geven Provinciale Staten (PS) richting aan de inhoud van de ontwerp Omgevingsvisie. Het Koersdocument is dus nog geen Omgevingsvisie. Overeenkomstig de Startnotitie zullen we over het vastgestelde Koersdocument opnieuw in gesprek gaan met onze partners om de opgaven, belangen en rollen nader uit te werken: wie gaat wat doen om de doelen te bereiken.

Figuur 1: Samenhang visie, verordening, programma's

Het abstractieniveau van de Omgevingsvisie past bij dat van een strategische visie voor de langere termijn (2030/ 2040): een richtinggevend kader met daarbinnen ruimte en flexibiliteit voor diverse ontwikkelingen. De visie bindt alleen de provincie. Juridische doorwerking is mogelijk door het opnemen van regels in een Omgevingsverordening. De uitwerking en uitvoering van de Omgevingsvisie gebeurt via programma's en plannen naar thema of gebied. Deze instrumenten maken geen deel uit van dit Koersdocument.

1.1 Hoe is het Koersdocument tot stand gekomen?

Op basis van de Startnotitie en de Discussienotitie Omgevingsvisie, is gestart met een open planproces. Het open planproces wordt afgesloten met het vaststellen van dit Koersdocument door PS. In de eerste fase van dit open planproces, is de samenwerking tussen gemeenten, Wetterskip en provincie in De Friese Aanpak (DFA) tot stand gekomen.

Inbreng vanuit de samenleving is grotendeels via DFA geleverd, in Omgevingslabs over:

- Fries platteland;
- Steden en dorpen;
- Energie;
- Gebiedsgericht werken;
- Modern bestuur: rollen overheden/ verhouding t.o.v. de samenleving.

De omgevingslabs hebben bouwstenen opgeleverd voor de gemeentelijke en provinciale Omgevingsvisie. Deze bouwstenen zijn de inbreng uit de samenleving en zijn niet door ons vastgesteld. Daarnaast zijn feiten, cijfers en trends in beeld gebracht in een Kennisdocument. Ook het recent door PS vastgestelde beleid, zoals de beleidsbrieven landbouw, circulaire economie, duurzame energie etc., vormt input voor dit Koersdocument.

Figuur 2: Input Koersdocument

We hebben verder rekening gehouden met landelijke programma's en trajecten, zoals de Nationale Omgevingsvisie (NOVI) en het Interbestuurlijk Programma (IBP). In de ontwerp-Omgevingsvisie werken we deze relaties verder uit.

Voor een uitgebreide beschrijving van het open planproces wordt verwezen naar bijlage 1, en voor de inhoud van de bouwstenen naar de website www.omgevingslab.frl en www.fryslan/omgevingsvisie.

1.2 De betekenis en de opbouw van het Koersdocument

Via dit koersdocument stellen PS een richting vast die we verder uitwerken tot een Omgevingsvisie.

Wat staat er in het Koersdocument?

In de Startnotitie staat dat in het Koersdocument provinciale opgaven en belangen gedefinieerd worden. Daarbij wordt aangegeven in hoeverre nieuw beleid nodig is of beleid kan worden geschrapt, en op welke wijze de opgaven worden gerealiseerd. Hieraan geven we invulling in dit Koersdocument.

Aan PS vragen we om het Koersdocument vast te stellen.

Waar willen we naar toe met Fryslân

In hoofdstuk 3 staat de ambitie voor de lange termijn en is benoemd welke spanningen er zijn tussen deze ambitie en de bestaande werkelijkheid.

Ambities

- Vitaal, leefbaar en bereikbaar
- Gezond, veilig en karakteristiek
- Meebewegen en samenwerken

Hoe gaan we werken

In hoofdstuk 4 benoemen we enkele principes van waaruit we willen gaan werken om de ambities waar te kunnen maken. Dat zijn principes op inhoud en op samenwerking

- Inhoudelijke principes
- Samenwerkingsprincipes

Welke keuzes zijn nu nodig

In hoofdstuk 5 zoomen we in op vier grote integrale opgaven. Om de ambities te kunnen realiseren, vragen deze opgaven nu om acties en keuzes. De keuzes zijn onderbouwd met een globale leefomgevingstoets, die als bijlage is toegevoegd; naast milieueffecten zijn hierin ook sociale en economische effecten aangegeven. De vier opgaven zijn benoemd waar:

- de samenleving belangrijke en gedeelde zorgen of wensen uit;
- de huidige kwaliteiten niet op orde zijn (bijvoorbeeld biodiversiteit); of
- ontwikkelingen (klimaat, energie, woningvoorraad) het nodig maken nu in actie te komen.

Was-wordt tabel

Bij het Koersdocument zit een was-wordt-tabel (bijlage 3). Deze tabel geeft een overzicht van welk beleid gehandhaafd en welk beleid aangepast/versoepeld of losgelaten zou kunnen worden. Daarbij laten we zien hoe de inhoudelijke principes en samenwerkingsprincipes toegepast kunnen worden bij het uitwerken en uitvoeren van

beleid. Deze tabel is indicatief en wordt niet ter vaststelling voorgelegd. In de lijn van de besluitvorming over dit Koersdocument, werken we dit overzicht verder uit in de ontwerp Omgevingsvisie. Daarmee geeft de tabel tegelijk een meer volledig beeld van al het beleid voor de fysieke leefomgeving dat een plek zal krijgen in de Omgevingsvisie.

Omgevingsvisie

Op basis van de richting die PS met de vaststelling van dit Koersdocument bepalen - met name de leidende principes voor de lange termijn (hoofdstuk 4) - stellen we de (ontwerp)Omgevingsvisie op. Hierin krijgt al het beleid voor de fysieke leefomgeving een plek. De ontwerp-Omgevingsvisie krijgt een andere vorm dan het Koersdocument. De visie wordt volledig digitaal. Dat betekent dat tekst (het beleid) wordt gekoppeld aan een kaart. Door op een deel van de kaart te klikken komt direct in beeld wat het relevante provinciale beleid is.

Dit Koersdocument hebben we opgesteld in een dynamische omgeving:

- op rijksniveau is de Nationale Omgevingsvisie (NOVI) in voorbereiding;
- alle overheden werken gezamenlijk aan het Interbestuurlijk programma (IBP), waarvan het Klimaatakkoord en vitaal platteland belangrijke onderdelen zijn;
- overheden werken samen aan de Gebiedsagenda Wadden;
- op provinciaal niveau worden de Tussenstap Veenweidevisie en het voorstel Natuur in Fryslân – haalbaar en betaalbaar (uitwerking BMC) in juli in PS besproken.

Op meerdere bestuurlijke tafels zal in de tweede helft van 2018 besluitvorming plaatsvinden die van invloed kan zijn op de besluitvorming over dit Koersdocument. Relevante besluitvorming zullen we meenemen bij het opstellen van de (ontwerp) Omgevingsvisie. Ontwikkelingen gaan door en onzekerheden zullen blijven. De Omgevingswet speelt hierop in door een Omgevingsvisie verplicht te stellen en daar geen looptijd aan te verbinden. We willen de visie actueel houden door deze jaarlijks of tweejaarlijks tegen het licht te houden en zo nodig (partieel) aan te passen; hierbij zullen we ook de uitvoering via Omgevingsprogramma's betrekken. De Omgevingsvisie vormt het kader waarbinnen uitvoeringsprogramma's en plannen voor de kortere termijn uitgewerkt en uitgevoerd worden. De ambities voor de lange termijn en de principes op inhoud en samenwerking, komen daarin herkenbaar terug.

2. Wat speelt er? Ontwikkelingen en reacties uit de samenleving

Zowel ontwikkelingen en trends als de inbreng uit de samenleving, vormen een belangrijke basis voor de inhoud van dit Koersdocument. Er doen zich schoksgewijs en steeds sneller opeenvolgende veranderingen voor die de samenleving ingrijpend kunnen veranderen. En van sommige ontwikkelingen is de uitkomst nog onzeker. Dit betekent dat trends uit het verleden niet altijd kunnen worden doorgetrokken naar de toekomst. Dit vraagt om aanpassing van het huidige omgevingsbeleid.

2.1 Belangrijke ontwikkelingen voor Fryslân

De volgende ontwikkelingen zijn volgens ons het meest bepalend voor de Friese leefomgeving:

- klimaatverandering en zeespiegelstijging, en de bijbehorende noodzaak van meebewegen met wat het klimaat doet (klimaatadaptatie) en overgang naar een duurzame energievoorziening en circulaire economie¹;
- de bevolkingsontwikkeling (minder inwoners, meer ouderen, minder jongeren) en de gevolgen daarvan voor leefbaarheid en sociaaleconomische vitaliteit van gebieden; de bevolkingstrek naar grotere steden speelt hierbij een rol;
- de overgang naar een kenniseconomie (next economy) en allerlei technologische ontwikkelingen zoals digitalisering, robotisering, biotechnologie, drones en sensoren, virtual-reality en zelfrijdend vervoer. Nieuwe technologieën kunnen ertoe leiden dat banen verdwijnen, maar ze kunnen ook diverse nieuwe werkgelegenheid opleveren;
- de ecologische en landschappelijke verschralling van met name het platteland (afname van biodiversiteit en landschappelijke kenmerken), en de negatieve beleving daarvan;
- de uitputting van natuurlijke voorraden, waaronder grond- en hulpstoffen. Schaarste en milieudruk nopen tot hergebruik en circulaire stromen waarin afval niet meer bestaat;
- de organisatiekracht in de samenleving neemt toe. Burgers en ondernemers nemen steeds vaker zelf het initiatief om hun leefomgeving aan te passen naar hun wensen.

Deze verstrekkende ontwikkelingen vragen er om dat we onze leefomgeving fundamenteel aanpassen. Hiervoor zijn alle kennis, vaardigheden en creativiteit in de samenleving nodig. Zie verder Kennisdocument omgevingsvisies Fryslân, <http://omgevingslab.frl/downloads>.

Deze ontwikkelingen tonen dat Fryslân nauw verbonden is met haar omgeving, regionaal, nationaal en internationaal. Zowel economisch, sociaal als landschappelijk maakt Fryslân deel uit van een groter geheel van met elkaar verbonden gebieden en regio's. We werken met veel partijen samen in (Noord-)Nederland en Europa. Voorbeelden hiervan zijn het samenwerken aan gebiedsagenda's voor o.a. de Wadden en de in 2013 opgestelde Noordervisie samen met Drenthe en Groningen.

De Noordervisie richt zich op de (economische) kracht van het Noorden, met name op thema's als energie, circulaire economie, healthy ageing, agribusiness en bereikbaarheid; een sterk lijnennet kan de positie van Noord Nederland verstevigen, als economische schakel tussen de Randstad en de Duitse metropolen.

---

¹ In een circulaire economie worden reststoffen gebruikt als grondstof voor nieuwe producten; afval bestaat niet. De energievoorziening is gebaseerd op hernieuwbare energiebronnen (klimaatneutraal).

Het verbonden zijn met de directe omgeving van de provincie, met Nederland, Europa en de rest van de wereld, zal een belangrijk onderdeel zijn van de Omgevingsvisie.

2.2 Inbreng vanuit de samenleving

Hoe is er opgehaald?

Het afgelopen jaar zijn veel reacties en bouwstenen opgehaald voor de gemeentelijke en provinciale Omgevingsvisies. Inwoners, ondernemers, organisaties, stakeholders en experts hebben meegepraat over verschillende thema's. Ze hebben bijgedragen aan het scherp krijgen van de opgaven voor de toekomst van Fryslân. Binnen DFA hebben een aantal omgevingslabs plaatsgevonden:

- de Friese Energiestrategie;
- Fries platteland;
- Steden en dorpen;
- Gebiedsgericht werken.

Aanvullend heeft de provincie twee expertbijeenkomsten georganiseerd: een bijeenkomst over gezondheid & veiligheid en een bijeenkomst over rijk & beleefbaar Fryslân. Daarnaast hebben we met experts uit het landelijk gebied een bouwsteen natuur gemaakt en samen met het Wetterskip een bouwsteen water opgesteld. De bouwsteen water is in een waterlab door deskundigen van gemeenten aangevuld. Over bodem en ondergrond heeft een VFG-bijeenkomst plaatsgevonden. Verder is er een retail-top geweest. En de provincie en VNO-NCW hebben een bijeenkomst voor ondernemers georganiseerd. Het Platform Fryske Monuminte-organisaasjes heeft inbreng geleverd over erfgoed.

Omgevingslab Fries Platteland (foto: Marieke Kroese)

In een lab modern bestuur met gemeentelijke bestuurders zijn de resultaten van de inhoudelijke labs bij elkaar gebracht en besproken vanuit de invalshoek modern bestuur.

Meer informatie over deze inbreng en over de startfase met pop-up kantoren en atelierssessies, is beschikbaar op <https://omgevingslab.frl> en www.fryslan/omgevingsvisie.frl en samengevat in bijlage 1.

Wat vindt de samenleving belangrijk?

In de omgevingslabs van DFA en de aanvullende bijeenkomsten stonden steeds verschillende onderwerpen centraal. In meerdere labs vraagt men vooral aandacht voor:

- de urgentie van maatschappelijke opgaven als energietransitie, klimaatadaptatie, verduurzaming en herstructurering bebouwd gebied, en herstel van biodiversiteit;
- behoud van identiteit, beleefbaarheid en veiligheid in relatie tot schaalvergroting, bijv. in de landbouw, en tot energietransitie en klimaatadaptatie;
- de kwaliteit van natuur, landschap en milieu en van steden en dorpen; in dit verband heeft men o.a. zorgen over leegstand, kwaliteit van de woningvoorraad en bereikbaarheid van voorzieningen.

Daarnaast vraagt men van ons het volgende:

- Geef speelruimte en experimenteerruimte aan initiatieven, projecten en oplossingen vanuit de samenleving. Sluit aan bij de energie, creativiteit, kennis en kunde die van onderop beschikbaar zijn;
- Stel als overheden (gemeenten en provincie) vooraf duidelijke kaders vast. Daarbinnen kunnen vervolgens allerlei partijen aan de slag om met initiatieven, projecten en oplossingen te komen;
- Geef koers door aan te geven aan welke grote opgaven we de komende tijd gaan werken en in welke richtingen wordt gedacht. Houd ook bij de grote opgaven (zoals energietransitie en klimaat-adaptatie) contact met oplossingen van onderop, en zoek betrokkenheid van bewoners, ondernemers en organisaties in het gebied;
- Let op de schaal en herkenbaarheid van gebieden, hoe groot de opgaven ook zijn. Mensen hechten aan behoud van een menselijke maat en aan identiteit van het landschap;
- Neem als provincie ook je verantwoordelijkheid als de urgentie, het belang en de gewenste kwaliteit van een opgave daarom vragen;
- Neem gezondheid en veiligheid vroegtijdig en integraal mee. De leefomgeving kan hieraan in veel opzichten een wezenlijke bijdrage leveren;
- Bied ruimte voor maatwerk per gebied. Een gebiedsgerichte aanpak is een geschikte manier van werken om per gebied tot integrale oplossingen te komen.

De genoemde ontwikkelingen en de inbreng uit de samenleving, in combinatie met recent vastgesteld provinciaal beleid zoals de beleidsbrieven landbouw, duurzame energie en circulaire economie, vertalen we naar onze ambitie en de manier waarop we willen gaan werken.

3. Waar willen we naar toe met Fryslân?

In dit hoofdstuk beschrijven we onze ambitie voor Fryslân 2030-2050. We geven aan waar we naar streven, uitgaande van de sterke punten die er nu al zijn. Hierbij staat de relatie tussen gebruik en kwaliteit van de leefomgeving centraal. In veel situaties gaan gebruik en kwaliteit prima samen. Maar we onderkennen dat in de huidige situatie die relatie ook wel eens onder druk staat. Hoe we daar mee om willen gaan, geven we eveneens aan en werken we in de volgende hoofdstukken verder uit.

3.1 Ambitie: Fryslân 2030-2050

De opening van LF2018 bevestigde waar Fryslân in uitblinkt: een iepen mienskip van op elkaar betrokken mensen, die trots zijn op Fryslân, de identiteit en taal, de unieke, waardevolle landschappen en natuurgebieden, het fijnmazige netwerk van 'smûke' steden en dorpen in een imposante ruimte. Een provincie waar verleden, heden en toekomst hand in hand gaan, en die tegelijk alle vensters heeft openstaan voor nieuwe ideeën en initiatieven. Een zelfverzekerde regio als onderdeel van een economisch krachtig Noord-Nederland, die haar rijke verleden koestert en doorgeeft, en vandaaruit de uitdagingen van deze tijd en de noodzakelijke vernieuwingen met vertrouwen tegemoet treedt.

Opening LH2018, Gouverneursplein

Uit deze kenschets komt de wederkerige relatie tussen de samenleving en haar leefomgeving naar voren. De Friese ruimte is dienstbaar aan allerlei vormen van gebruik, én ze heeft zelfstandige kwaliteiten. Onze ambitie is om deze wederkerigheid te versterken: het benutten gaat samen op met het beschermen en beleven van omgevingskwaliteiten. En dat is ook een doel van de Omgevingswet.

Een sterke economie en optimale bereikbaarheid zorgen voor welvaart en welzijn. Ze vormen de grondslag voor een vitale en leefbare regio. En economische vitaliteit genereert de middelen voor investeren in omgevingskwaliteiten. Door de Friese economie te vergroenen en steeds meer circulair te maken, kunnen we economische

voorspoed en werkgelegenheidsgroei koppelen aan een natuurlijke leefomgeving met veel kwaliteiten.

Vitaal en veerkrachtig Fryslân

Goede economische ontwikkeling en bereikbaarheid vormen de basis voor welvaart en welzijn, naast sociale contacten, cultuur en beleving. Werkgelegenheid biedt mensen perspectief, ook sociaal, en bindt mensen aan een gebied. Sterke punten van de Friese economie willen we daarom benutten en uitbouwen, zodat mensen met verschillende soorten opleidingen hier passend werk kunnen vinden en niet voor hun werk naar elders hoeven te verhuizen. Dit vergt als regio gezamenlijk investeren in concurrentiekracht om in de nieuwe economie volop mee te kunnen draaien.

Een solide startpositie

Met internationale topinstituten als Wetsus, de Dairy Campus, het Food Application Centre for Technology en de Innovatiecluster Drachten heeft de provincie sterke troeven in handen voor regionale concurrentiekracht. Dit gebeurt in innovatieve hotspots van (inter)nationale allure, op gebieden als water- en voedseltechnologie, hoogwaardige maakindustrie en techno campussen, agrofood, taal en cultuur. Ook de melkveehouderij, zuivelindustrie en pootaardappelteelt hebben wereldfaam. De terugkeer van de maakindustrie en University Campus Leeuwarden bieden nieuwe perspectieven.

En Leeuwarden Fryslân 2018 (LF2018) zal naar verwachting een langjarige culturele en economische spin-off geven. Kunst en cultuur krijgen steeds meer ook een economische betekenis, in combinatie met de diverse toeristische mogelijkheden. Dit biedt kansen voor verdere profilering van Fryslân als provincie waar kwaliteit van leven en beleven in een prachtige omgeving voorop staat.

De vier grootste Friese steden, Leeuwarden, Drachten, Heerenveen, Sneek, hebben in verhouding veel en gevarieerde werkgelegenheid. Dit wijst op agglomeratiekracht. Ook buiten de steden heeft Fryslân sterke sectoren als landbouw en agrofood, de bouw, metaalindustrie, en jachtbouw; het MKB heeft hierin een belangrijke positie.

De versnellingsagenda van Agenda Netwerk Noordoost Fryslân (ANNO) is een goed voorbeeld van vernieuwende samenwerking tussen overheid, ondernemers, onderwijs en maatschappelijke organisaties voor versterking van de economie van Noordoost Fryslân. Het Biosintrum bij Oosterwolde is een nieuw kenniscentrum voor de biobased economy.

De zorgeconomie is een groeisector met veel potenties voor technologische innovatie, zoals digitale platforms voor zorg op afstand, domotica, serious gaming voor revalidatie en therapie. De provincie stimuleert verbindingen op dit vlak tussen het MKB en de zorgsector.

Tegelijk werken we aan een omslag naar een groene, circulaire economie waarin geen energie, grond- en hulpstoffen meer verspild worden. Daarmee koppelen we een krachtige economische ontwikkeling aan versterking van omgevingskwaliteiten. Er zal nog veel moeten gebeuren en dit heeft tijd nodig. Maar Fryslân heeft een uitstekende uitgangspositie voor een groene, circulaire economie, zowel qua fysieke omstandigheden als aanwezige bedrijvigheid. Nieuwe technologieën maken het mogelijk om hierin sprongen vooruit te maken. Snel internet is een basisvoorwaarde om vanaf elke plek van digitale technieken gebruik te kunnen maken.

Zeven karakteristieken van een circulaire economie

(Gladek et al., 2013, 2017)

Figuur 3: Karakteristieken van circulaire economie

Een vitale en veerkrachtige leefomgeving bestaat uit deze samenhangende onderdelen:

- Energieke steden als katalysatoren van innovatie, kennisontwikkeling, economische dynamiek, hoogwaardige voorzieningen, centra van ontmoeting, ontspanning, beleving;
- Vitale en leefbare dorpen met florierende bedrijvigheid, levensvatbare clusters van voorzieningen waaronder zorg, onderwijs en detailhandel;
- Optimale interne en externe bereikbaarheid, over weg, vaarweg, met OV en digitaal, waarbij de infrastructuur kan inspelen op nieuwe verkeers- en vervoerstechnieken;
- Ruimtelijke kwaliteit van openbare ruimte en bebouwing, met gewilde, eigentijdse woonwijken en werklocaties, aantrekkelijke (culturele) voorzieningen, en waardevol erfgoed;
- Duurzame energievoorziening, een stabiele grondwatervoorraad en een duurzame en innovatieve landbouw, in balans met omgevingskwaliteiten;
- Uitstekende en wervende recreatieve voorzieningen en routenetwerken;
- Een gezonde en veilige leefomgeving die allerlei mogelijkheden biedt om te bewegen en te ontspannen, en in staat is om de gevolgen van klimaatverandering op te vangen.

Karakteristiek Fryslân

De kwaliteiten van natuur, landschap, cultuurhistorie, water, bodem en lucht willen we in goede staat doorgeven aan toekomstige generaties. Ze vormen ons natuurlijk kapitaal en leveren belangrijke diensten als bodemvruchtbaarheid, drinkwater, resistentie tegen plagen, bestuiving, waterberging en het vastleggen van CO₂.

Samen met de verscheidenheid aan landschappen en onze cultuurhistorische erfenis, dragen de natuurlijke kernkwaliteiten bij aan een karakteristieke leefomgeving. En ze geven kleur en sociale en culturele identiteit aan onze provincie. Daarmee zijn ze van grote betekenis voor een aantrekkelijk vestigingsklimaat, dat mensen bindt aan Fryslân en toeristen, kenniswerkers en bedrijven aantrekt. Verder bieden ze aangrijpingspunten voor nieuwe activiteiten en functies, die op deze kwaliteiten voortbouwen en daaraan meerwaarde toevoegen. Op deze manier vinden revitalisering en vernieuwing plaats waarin de Friese samenleving zich kan blijven herkennen (schaal en identiteit).

Pikedyk, ten westen van IJlst

Een karakteristieke leefomgeving bestaat uit deze samenhangende onderdelen:

- De verscheidenheid aan landschappen met haar kenmerkende bebouwing, waarmee mensen zich verbonden voelen, in combinatie met de ontstaansgeschiedenis ervan (cultuurhistorie en archeologie);
- Goede bodem-, water- en luchtkwaliteit, vruchtbare landbouwgronden, kenmerkende natuurgebieden, en biodiversiteit binnen en buiten deze natuurgebieden.
- Het samenhangende stelsel van Waddenzee en eilanden, kustzone, IJsselmeer, binnenmeren en waterplassen, kanalen, beken en andere waterlopen;
- Karakteristieke steden en dorpen, door hun charme en sfeer, schaal en uitstraling, ligging en ontsluiting, relaties met omliggend land, waardevolle bebouwing en openbare ruimten, fraaie aanzichten, water en groen;
- Rust, stilte en donkerte in delen van de provincie.

We verbinden onze inspanningen voor een vitale en leefbare samenleving aan deze omgevingskwaliteiten.

Meebewegen en samenwerken

De maatschappij verandert: bewoners en ondernemers, bedrijven en organisaties nemen vaker zelf het initiatief nemen om hun leefomgeving te verbeteren. Bestaande organisatieverbanden en gezagsverhoudingen zijn niet meer vanzelfsprekend.

De samenleving wordt 'vloeibaar': nieuwe vormen van samenwerking en netwerken komen op en functioneren zolang ze effectief zijn. Veel gemeenten worden groter en krijgen meer taken. Er is behoefte aan ruimte voor lokale oplossingen, zelfvoorziening en zeggenschap.

We willen onze rol en houding laten aansluiten bij deze veranderende maatschappelijke verhoudingen. Dit betekent dicht bij onze partners gaan staan en nauw met ze samenwerken aan het beste resultaat. We zetten daarvoor onze kennis, kunde, middelen en bevoegdheden in. We houden zoveel mogelijk ruimte voor ontwikkelingen en voor lokaal maatwerk. Waar nodig nemen we regie, stellen we kaders en gebruiken we onze bevoegdheden om de nodige vaart, gewenste kwaliteiten en afstemming te bereiken. We hechten veel belang aan een integrale gebiedsaanpak waarbij oplossingen per gebied kunnen verschillen.

We kunnen goed omgaan met onzekerheden en onvoorspelbaarheid. Dit vraagt om flexibiliteit in beleid, programma's en plannen. En we zullen ontwikkelingen monitoren en

geregeld onze visie tegen het licht houden. Zo nodig actualiseren we de visie als nieuwe inzichten daarom vragen.

Teelten van de Toekomst: utopie of een grote vlucht?

Fundamentele doorbraken in techniek en wetenschap zijn moeilijk te voorspellen. Belangrijke innovaties zoals computer, laser en internet, waren destijds gepland noch voorzien².

In Noordwest Fryslân is nog ruimte voor glastuinbouw maar de behoefte bleef de afgelopen jaren beperkt. Daarin zou verandering kunnen komen als de Kas van de Toekomst vleugels krijgt: een hoogproductief teeltsysteem in een beheersbare, hightech omgeving, emissievrij en volledig circulair. Door ingenieuze toepassing van zonnecellen of geothermie, wordt alle energie duurzaam opgewekt.

De Kas van de Toekomst zou zelfs restwarmte kunnen gaan leveren: van energieslurper naar energieleverancier voor de omgeving. Dit kan geheel nieuwe perspectieven bieden.

En wat te denken van nieuwe teeltsystemen op of rond water (floating farms), zoals algenkweek of zee-wiervelden waar op grote schaal eiwitrijk voedsel of grondstoffen voor bio plastics worden geproduceerd. Of van het 3D printen van woningen, waardoor de variatie en verschijningsvormen van woningen ongekend groot kunnen worden.

Niets hiervan is nog zeker, maar niets is ook uitgesloten. Wel zeker is dat een succesvolle inpassing van zulke ontwikkelingen staat of valt met het proactief inspelen op en begeleiden van initiatieven. Flexibiliteit in beleid is een voorwaarde om dit op te pakken, evenals het nauwlettend volgen van ontwikkelingen in wetenschap en techniek.

3.2 Van het nu naar de ambitie

Goede wederkerigheid tussen gebruik en kwaliteit van de leefomgeving, is niet altijd vanzelfsprekend en vraagt om keuzes. Tussen onze ambities voor de toekomst en de bestaande werkelijkheid zien we spanning op drie aspecten:

Puzzelen in de ruimte (conflicterende ruimteclaims)

Veel veranderingen vragen om meer ruimte, bovengronds én ondergronds; voor bijv. duurzame landbouw, het vergroten van biodiversiteit, waterberging en vooroevers, zonne-energie en mestvergisters. Er is te weinig ruimte om deze ruimteclaims afzonderlijk, naast elkaar te honoreren. Keuzes en nieuwe oplossingen zijn nodig.

Balanceren in de leefomgeving (conflicterende ontwikkelingen en kwaliteiten)

Op dit moment doen sommige ontwikkelingen in het gebruik van de leefomgeving, afbreuk aan omgevingskwaliteiten. We stuiten dan op grenzen van de kwaliteit van de leefomgeving. Dit komt op verschillende manieren tot uiting: achteruitgang van bodemvruchtbaarheid en biodiversiteit, afname van leefbaarheid, teveel CO₂ uitstoot, vershraling van landschap en cultuurhistorie, bodemdaling, verzilting, verdroging, en verontreinigingen in grondwater. In een groene, circulaire economie zijn verspilling, verontreiniging en uitputting niet meer aan de orde. De overgang daar naar toe zal nog veel inspanningen en inventiviteit vragen.

Samenwerken en eigen doelen halen

Voor het bereiken van eigen doelen kan het soms beter zijn om zelf actie te ondernemen en 'van bovenaf' de regie te nemen, dan aan te sluiten bij initiatieven en plannen van onderop; dit kan op onbegrip en weerstand stuiten. Verder kan het nauw samenwerken met partijen in de samenleving problemen opleveren als de samenwerkende partijen de bevolking niet goed vertegenwoordigen. Draagvlak en legitimiteit kunnen dan in het geding komen.

---

² The Black Swan, Nassim Taleb, 2011

Als we onze ambitie waar willen maken, dan zullen we als overheid en samenleving met deze spanningen om moeten gaan en oplossingen zoeken. Hierbij past een open, nieuwsgierige houding, met experimenteerruimte: Fryslân als living lab, waarin nieuwe ideeën in de praktijk worden toegepast en beproefd. In het volgende hoofdstuk (hoe gaan we werken) benoemen we een aantal principes die daarbij helpen.

4. Hoe gaan we werken?

In dit hoofdstuk benoemen we een aantal principes van waaruit we willen werken en die richting geven bij de te maken keuzes om onze ambities te bereiken. Het zijn principes op inhoud en op samenwerking. We sturen hiermee langjarig op strategisch (visie) niveau. Ze geven een kader voor uitvoering in plannen en programma's. Ze zijn voldoende flexibel voor maatwerk per geval, maar niet vrijblijvend. Het zijn criteria die we zelf toepassen, maar waarvan we ook aan andere partijen vragen om ze toe te passen.

Inhoudelijke principes hebben betrekking op de inrichting van onze leefomgeving. Samenwerkingsprincipes hebben betrekking op onze manier van werken. Ze gaan over onze rollen en taken, in verhouding tot anderen.

4.1 Inhoudelijke principes

De inhoudelijke principes geven richting aan keuzes, plannen en projecten voor de leefomgeving, van onszelf en van anderen. Ze leggen de uitkomst daarvan vooraf niet vast. Ze zijn flexibel en geven aan wat we bij ontwikkelingen in de leefomgeving belangrijk vinden om onze ambities en doelen te realiseren. Ze kunnen dus in verschillende situaties tot verschillende oplossingen leiden.

Zuinig en meervoudig ruimtegebruik

We willen de Friese ruimte doelmatig benutten en verspilling van ruimte tegengaan. Dit betekent dat bij het onderbouwen van plannen rekening wordt gehouden met o.a.:

- de maatschappelijke behoefte aan nieuwe functies, waarbij demografische ontwikkelingen en regionale afstemming van belang zijn;
- het benutten van wat er al is, zoals bestaande bebouwing en infrastructuur;
- de mogelijkheden om functies te combineren;
- de mogelijkheden van tijdelijk ruimtegebruik, met als vertrekpunt dat alles te hergebruiken is (circulariteit in ruimtegebruik).

Omgevingskwaliteiten als ontwerpbasis

Het bestaande landschap en bestaande bebouwing vormen inspiratie voor de inpassing van ontwikkelingen. Elke plek in Fryslân heeft een eigen verhaal en een eigen identiteit. Dat betekent niet dat het bestaande onaantastbaar is, wel dat ontwikkelingen in harmonie met het bestaande ontworpen worden. Als voorbeeld kan de Nije Pleats aanpak³ dienen, waarbij wordt uitgegaan van de eigenheid van een locatie.

Koppelen en verbinden als uitdaging

Bij het ontwikkelen van projecten stimuleren we dat van het begin af aan wordt bijgedragen aan meerdere opgaven en ambities: natuur inclusief ontwerpen, waterrobuust inrichten en bouwen⁴, en bijdragen aan energietransitie, klimaatadaptatie, werkgelegenheid en

---

³ In de Nije Pleats aanpak adviseren relevante deskundigen, in samenspraak met omwonenden, in een vroeg stadium integraal over de inpassing van bijv. een agrarisch of recreatief bedrijf in de omgeving.

⁴ Waterrobuust inrichten is het zodanig vormgeven en inrichten van het stedelijk gebied, dat de impact van de klimaatverandering zo klein mogelijk blijft. Waterrobuust bouwen is voldoende hoog en/of adaptief bouwen, zodat bij calamiteiten de schade van een overstroming beperkt blijft.

landschapsversterking horen daar in elk geval bij. We sluiten in dit verband aan bij trends in de samenleving als maatschappelijk ondernemen en nieuwe verdienmodellen, en stimuleren dat integraliteit maximaal wordt benut. Zulke plussen kunnen een reden zijn om van beleid of van een regel gemotiveerd af te wijken.

Gezond en veilig

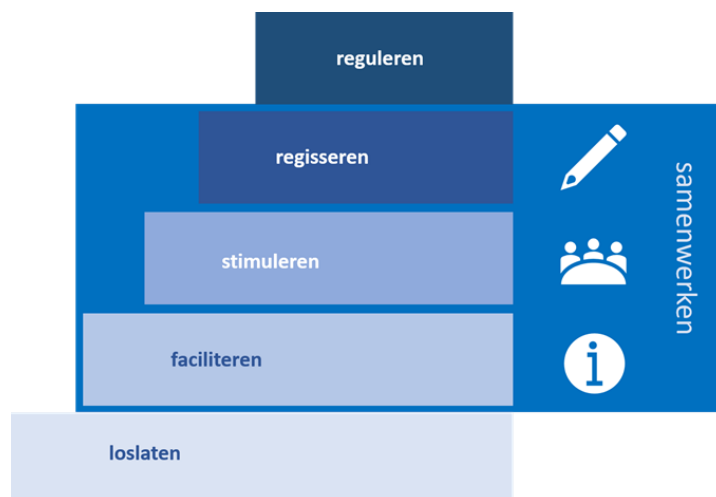
De inrichting van de leefomgeving is in veel opzichten van invloed op de gezondheid en het welbevinden van mensen. De mogelijkheden om te verplaatsen, bewegen, ontspannen en beleven spelen een rol, maar ook schoon water, frisse lucht, donkerte en stilte, weinig hinder, veilige wegen, externe veiligheid en droge voeten. Door in een vroeg stadium gezondheid en veiligheid integraal mee te nemen in plannen en projecten, kan veel gezondheidswinst worden geboekt, vooral preventief. En een gezonde, veilige en groene leefomgeving is een belangrijke vestigingsfactor.

Bij ontwikkelingen zoeken we actief naar aspecten die bijdragen aan een gezonde en een veilige leefomgeving; dat vragen we ook van anderen. Hierbinnen passen ook bestaande principes als 'de vervuiler betaalt', het voorzorgprincipe, en aanpak van verontreiniging bij de bron.

4.2 Samenwerkingsprincipes

De nieuwe Omgevingswet verplicht provincies om in hun Omgevingsvisies globaal aan te geven hoe ze de hoofdzaken willen realiseren. Dan gaat het over onze rol én de rol van anderen bij realisatie van de visie. Die rollen zullen anders zijn dan voorheen omdat de maatschappij én het wettelijk kader wezenlijk zijn veranderd. De Omgevingswet nodigt overheden uit om hun visies en plannen in nauw overleg met bewoners, ondernemers en maatschappelijke organisaties te ontwikkelen. Loslaten, ruimte geven, participatie van onderop, en experimenteren zijn de sleutelwoorden bij de nieuwe manier van werken. Burgers kunnen zelf plannen maken en zorgen voor draagvlak. De doelen van de Omgevingswet sluiten hierop aan: ruimte voor initiatieven en maatwerk, gebiedsgericht werken met partijen, snellere procedures en flexibiliteit om in te spelen op veranderingen. Als provincie hebben we een verbindende positie. Met onze middelen, kennis en bevoegdheden kunnen we veel bereiken en vele spelers bij elkaar brengen.

De Ladder van overheidsparticipatie, ontwikkeld door de Raad voor het Openbaar Bestuur, is een bruikbaar hulpmiddel om onze rol en houding te bepalen.

Figuur 4: Ladder van overheidsparticipatie

Uitgangspunt van de ladder is 'onderaan beginnen': wanneer provinciale betrokkenheid niets toevoegt, doen we niets of laten we los; wel blijven we de ontwikkelingen volgen. Pas als anderen om hulp vragen, grote problemen optreden of gewenste ontwikkelingen niet van de grond komen, kunnen we de volgende trede nemen. Hierbij hoort dat we veel meer uitgaan van ambities en doelen, en anderen uitnodigen om hieraan op hun eigen wijze invulling te geven. En het blijft nog steeds van belang om in samenspraak met anderen te bepalen op welke trede(n) van de ladder we gaan zitten. Ook binnen een trede zijn keuzes mogelijk: faciliteren kan met geld, maar ook door menskracht of kennis ter beschikking te stellen.

We beschikken over verschillende instrumenten om onze ambities te realiseren; van voorlichting, inzet van geld, kennis en kunde, organiseren en coördineren, tot het stellen en handhaven van regels, aanleg van wegen, en benutten van provinciale eigendommen. We zullen de inzet van instrumenten goed afstemmen op de gekozen rol. Meer ruimte bieden en toch veel vastleggen in gedetailleerde regels, past bijvoorbeeld niet bij elkaar.

Als overheid hebben we meerdere sturingsmogelijkheden naast elkaar. Dat we meer willen loslaten en faciliteren en minder reguleren, betekent niet dat we onze wettelijke taken niet meer gaan uitoefenen; daarbij zal reguleren nog steeds soms nodig (of zelfs verplicht) zijn.

Principes voor onze nieuwe rol(len)

Decentraal wat kan

De Omgevingswet gaat uit van 'decentraal, tenzij': taken worden in principe uitgevoerd door gemeenten en waterschappen. De provincie oefent taken alleen uit als:

- een provinciaal belang niet doelmatig en doeltreffend door de gemeente kan worden behartigd;
- dit nodig is voor een doelmatige en een doeltreffende uitoefening van wettelijke taken en bevoegdheden en van internationaalrechtelijke verplichtingen.

Dit principe betekent dat we selectief zijn en een provinciale taak moeten kunnen motiveren. Meer dan voorheen ligt de (regie)rol bij gemeenten, waterschap en andere partijen. Het principe vertaalt zich ook in een gebiedsgerichte aanpak, waarbij partijen gezamenlijk werken aan doelen en oplossingen voor een gebied. Dit kan ertoe leiden dat keuzes per gebied of situatie verschillen.

Ja, mits

De Omgevingswet gaat ook uit van een 'ja mits' houding bij de beoordeling van ontwikkelingen, in plaats van 'nee, tenzij'. Dit betekent een verschuiving van verbieden (tenzij) naar aansluiten bij wat er om ons heen gebeurt, evt. met voorwaarden (mits). Deze 'ja, mits' houding sluit goed aan bij onze manier van werken. Dit is ook een keuze voor meer flexibiliteit (in beleid, programma's, maatregelen) en minder houvast van tevoren. Alle instrumenten zullen nodig blijven, maar bij 'ja, mits' past meer accent op communicatieve en financieel-economische instrumenten dan meer klassieke instrumenten als reguleren. De nadruk ligt op het ondersteunen van initiatieven, wensen en ideeën van anderen.

Rolbewust

De eerste twee principes vereisen dat we veel vaker en bewuster onze rol(len) kiezen. We zullen ons steeds afvragen welke rol past bij de situatie. En we maken die keuze in samenspraak met onze partners en inwoners. Het is ook van belang dat we in die rolkeuze

flexibel zijn en regelmatig bekijken of de keuzes nog kloppen. En tenslotte willen we vooral duidelijk zijn over welke rol we (willen) spelen.

Aansluiten bij wat er al gebeurt

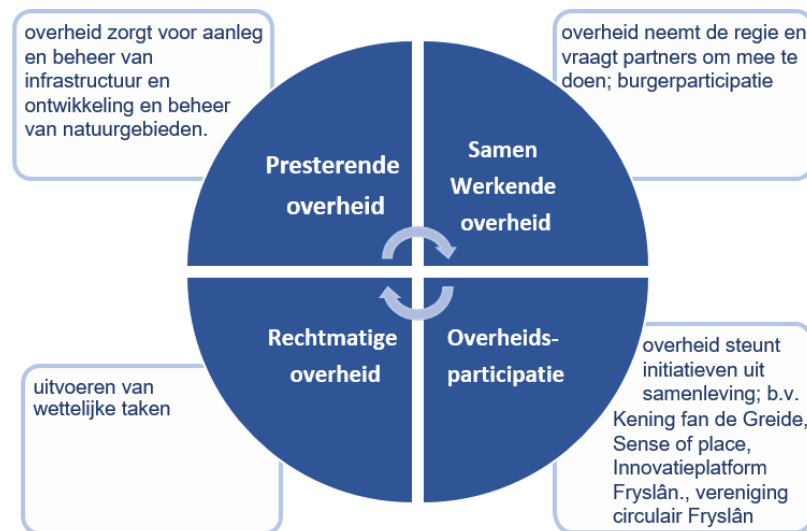
We sluiten aan bij wat er al in de samenleving gebeurt, zoals het innovatieplatform Fryslân, Vereniging Circulair Fryslân, Kening fan 'e Greide, Sense of Place. We hoeven niet van alles op poten te zetten als er al initiatieven, plannen en projecten bestaan die goed aansluiten bij wat we beogen. Ook het inschakelen van bestaande organisaties en werkverbanden (zoals energiecoöperaties) past binnen dit principe.

Ruim op inhoud, sturen op proces

Bij de bovenstaande principes past dat we vooraf minder inhoudelijk vastleggen. We geven aan waar we samen met partijen naar toe willen (doelen) en sturen vervolgens op het proces om daar te komen. Dit kan op verschillende manieren, zoals het bij elkaar brengen van partijen, het coördineren van initiatieven, inzet van kennis en kunde, het stellen van proceseisen of het maken van afspraken.

Werkwijzen van de overheid, vier benaderingen van sturen op doelen

Vrij naar van der Steen et al, (2014)

De overheid werkt op meerdere manieren en vanuit verschillende taken, bevoegdheden en verantwoordelijkheden aan doelen. Van oudsher past bij de rechtmatige overheid het zorgvuldig uitvoeren van wettelijke taken, beleidsregels en afspraken gericht op toetsen en borgen. In de tijd gezien kwam daar de presterende overheid bij: aanleg en beheer van (vaar)wegen, aanbesteding van openbaar vervoer, en aanleg en beheer van de ecologische hoofdstructuur. De samenwerkende overheid voert regie en werkt daarbij samen met maatschappelijke partners (burgerparticipatie). Inmiddels zijn de ontwikkelingen in de maatschappij zodanig dat er ook sprake is van de participerende overheid; de overheid doet mee met initiatieven uit de samenleving. De overheid gaat met samenwerken en participatie steeds meer in een netwerkende aanpak werken. Bij een netwerkende aanpak gaat het om het realiseren van gezamenlijke doelen en via het netwerk doelen realiseren. Daarbij past niet altijd het vooraf benoemen van een eindproduct of einddatum. Deze vier manieren van sturen kunnen naast elkaar worden ingezet (meervoudig organiseren). Bij voorkeur aan de voorkant van een project kan een keuze gemaakt worden voor de meest geschikte aanpak.

---

5. Waar zijn nu keuzes nodig?

In dit hoofdstuk komen enkele majeure ontwikkelingen aan de orde die om onze ambities te realiseren nu om actie en keuzes vragen (opgaven); ook vanuit de omgevingslabs zijn deze ontwikkelingen als belangrijk en urgent benoemd. Veel bebouwing voldoet bijvoorbeeld niet meer aan de behoeften van gebruikers en is weinig energiezuinig. Voor de energietransitie is meer zicht nodig op realisatie en inpassing. Klimaatverandering kan voor veel schade, overlast en onveiligheid zorgen. En de afname van biodiversiteit baart zorgen.

5.1 Algemeen

Opgaven zijn omvangrijk, complex, urgent en provincie dekkend. In een opgave komen meerdere aspecten samen. De opgaven vragen om een gemeenschappelijke aanpak van overheden, maatschappelijke organisaties, bedrijfsleven en samenleving. De provinciale inbreng moet een wezenlijke plus opleveren. We willen daar onze verantwoordelijkheid in nemen. Door te werken aan opgaven met bijbehorende doelen, brengen we focus aan en geven we richting aan programma's en uitvoering.

Met het realiseren van opgaven zijn provinciale belangen gemoeid. Daarmee hebben we een rol bij de invulling van de opgaven. De belangen komen voort uit onze wettelijke of gedecentraliseerde taken voor de fysieke leefomgeving in het algemeen en voor het landelijk gebied in het bijzonder (landschap, natuur). Daarnaast komen ze voort uit de schaal of omvang van ontwikkelingen, bijv. omdat ze gemeentegrenzen overschrijden of doordat veel kleinschalige ontwikkelingen gezamenlijk een grote impact kunnen hebben. En tenslotte kan een provinciaal belang voortkomen uit politieke keuzes. In de ontwerp Omgevingsvisie zullen we de provinciale belangen nader specificeren.

Op basis van deze ontwikkelingen komen we tot vier integrale opgaven:

- Leefbaar, vitaal en bereikbaar;
- Energietransitie;
- Versterken biodiversiteit;
- Klimaatadaptatie.

Nieuwe technieken kunnen verrassende oplossingen bieden om deze opgaven effectief en efficiënt aan te pakken. Dit levert ook nieuwe en diverse werkgelegenheid op, wat goed aansluit op onze ambitie voor een vitaal en leefbaar Fryslân. Met anderen gaan we actief op zoek naar innovaties en de nieuwste technieken, om deze in te zetten voor onze opgaven. In aan te wijzen proeftuinen kan geëxperimenteerd worden met nieuwe technieken, waarbij zo nodig belemmerende regels buiten toepassing blijven. Daarnaast willen we bedrijven en werkgelegenheid acquireren die zich hierin profileren, en werken we actief mee aan het vinden van geschikte locaties hiervoor.

Gezondheid en veiligheid zijn als principe benoemd, dat integraal meegewogen wordt in andere opgaven.

Tussen de opgaven bestaat samenhang; in bijlage 2 is per opgave de samenhang met de andere opgaven weergegeven

Naast de opgaven voeren we wettelijke taken en bevoegdheden uit op het gebied van ruimtelijke ordening, natuur, water, monumenten en archeologie, verkeer en vervoer, onderhoud en beheer van wegen en vaarwegen. En taken vloeien voort uit Europese verplichtingen.

Deze taken zijn en blijven belangrijk en zullen we blijven uitoefenen. We zorgen ervoor dat ze optimaal bijdragen aan onze ambities en aan het oplossen van de geschetste spanningen; hiertoe passen we bij de uitoefening van deze taken de inhoudelijke principes en samenwerkingsprincipes toe.

Aan de opgaven koppelen we keuzen die wezenlijk zijn voor het vervolgtraject. Deze keuzes leggen we aan PS voor. Ze geven daarmee richting aan het nieuwe omgevingsbeleid. In de afgelopen jaren hebben PS meerdere beleidsbrieven⁵ vastgesteld. Dit beleid is actueel en draagt bij aan het realiseren van onze ambities. Dit geldt ook voor ander, bestaand beleid. Waar we mee doorgaan, is weergegeven in de was-wordt-tabel in bijlage 3; hierin staat ook welk beleid kan worden aangepast. Deze tabel is op dit moment enkel bedoeld als illustratie en stellen PS niet vast. In de Omgevingsvisie brengen we bestaand beleid integraal bij elkaar.

5.2 Opgave Leefbaar, vitaal en bereikbaar

Doelen

Energieke steden en vitale dorpen, leefbaar en optimaal bereikbaar, met economische dynamiek en gevarieerde werkgelegenheid, innovatiekracht, kennisontwikkeling, en aantrekkelijke voorzieningen. Indicatoren hiervoor zijn o.a.:

- Leefbaarheidsmonitor en werkgelegenheidscijfers;
- Kwaliteit woningvoorraad, bedrijfsterreinen, winkelcentra;
- Leegstand van bebouwing.

Figuur 5: Activiteiten samenhangend met deze opgave

⁵ Beleidsbrief duurzame landbouw 2017, Beleidsbrief duurzame energie 2017, Beleidsbrief circulaire economie 2018, Beleidsbrief krimp en leefbaarheid.

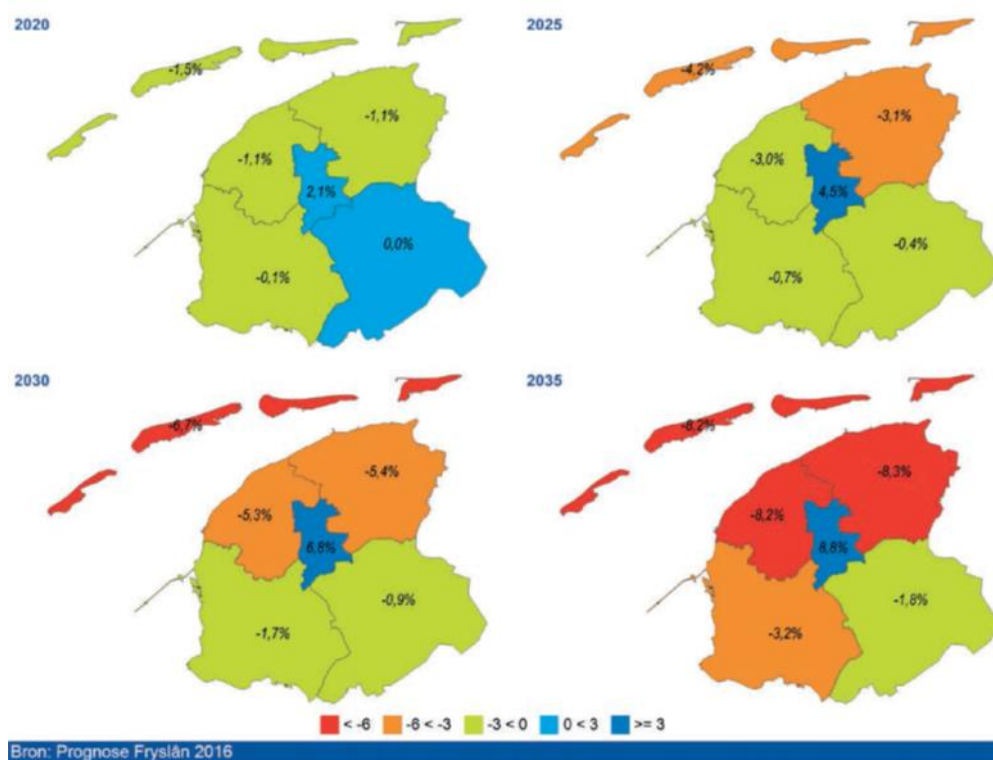
Voor meer achtergrondinformatie verwijzen we naar het Kennisdocument, pagina 23 e.v.

De uitwerking van de opgave in deze paragraaf is instrumenteel/ technisch van karakter en bedoeld om een aantal keuzes inzichtelijk te krijgen.

Opgave

Leefbaar en vitaal

Fryslân heeft aantrekkelijke steden en dorpen, incl. een goede spreiding van voorzieningen. Uit onderzoek van het Fries sociaal planbureau blijkt dat de Friezen hun leefbaarheid als zeer goed beoordelen (8) en dat Fryslân landelijk gezien hoog scoort. Dit willen we minimaal zo houden. Wel zijn er regionale verschillen en komen voor de toekomst enkele aandachtspunten naar voren. Een deel van de bebouwing is namelijk verouderd en voldoet niet meer aan de behoeften van gebruikers. Leegstand, waardedaling en verschraling zijn het gevolg; minimaal 80.000 woningen moeten worden aangepakt. Bovendien is veel bebouwing onvoldoende energiezuinig (zie opgave Energietransitie). In regio's waar de bevolking afneemt komt daar nog bij dat de vraag naar woningen daalt, evenals draagvlak en bereikbaarheid van (zorg)voorzieningen.

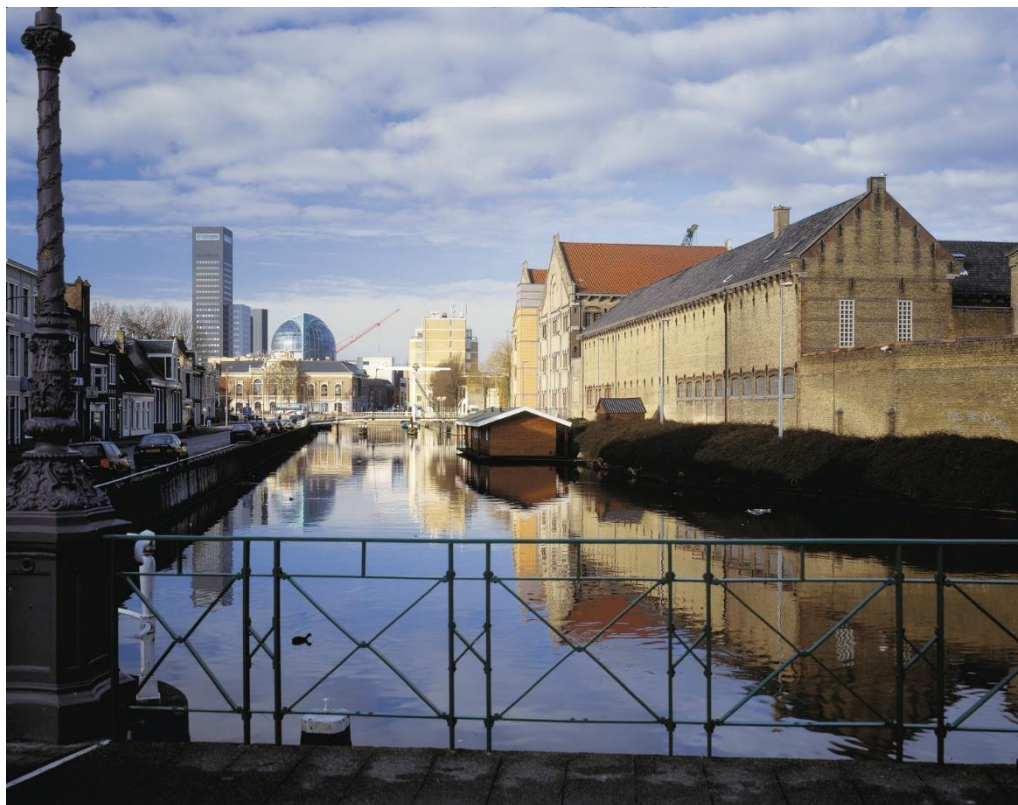
Figuur 6: Verwachte bevolkingsgroei (in %) regio's 2016-2020, 2016-2025, 2016-2030 en 2016-2035

Ook binnen regio's is sprake van verschillen: gebieden met een groeiende of stabiele bevolking (vooral in en rond steden), en gebieden waar de bevolking afneemt. Plattelandsgebieden vergrijzen en ontgroenen bovendien sneller dan stedelijke gebieden. Het aantal huishoudens neemt voorlopig nog toe (voornamelijk oudere, alleenstaande huishoudens) maar zal na 2030 gaan afnemen. In de regio's Noordwest en Noordoost gebeurt dit al rond 2020; Leeuwarden zal nog tot na 2040 blijven groeien door de aantrekkingskracht op jonge huishoudens.

Getalsmatig zijn voldoende woningen, bedrijventerreinen, kantoorlocaties en voorzieningen beschikbaar of in ontwikkeling. Er bestaan vooral kwalitatieve tekorten: er worden bijv. andere typen woningen en bedrijfslocaties gevraagd dan aangeboden. Dit noodzaakt tot het op grote schaal opknappen, hergebruiken en slopen van bebouwing en terreinen; verduurzaming van bebouwing is een uitgelezen moment om de energiezuinigheid te verbeteren en de leefomgeving klimaatbestendig te maken. Een divers woningaanbod, bevordert de doorstroming en vermindert kwalitatieve woningtekorten; specifieke aandacht gaat uit naar krimp- en anticiperregio's en naar een aantal aandachtswijken in de steden. Het aanbod en de spreiding van (zorg)voorzieningen, moeten beter worden afgestemd op de veranderingen in de bevolking: minder jongeren en meer ouderen, en in sommige gebieden minder inwoners.

Karakteristieke bebouwing, monumenten en waardevolle dorps- en stadgezichten, dragen bij aan een aangename leefomgeving en stimuleren (cultuur)toerisme. En ze vormen een aantrekkelijke vestigingsfactor voor bedrijven en bewoners. Bij meerdere monumenten en karakteristieke bebouwing is sprake van restauratieachterstanden, een duurzaamheidsopgave of van toenemende leegstand zoals van vrijkomende boerderijen, kerken, scholen en industrieel erfgoed..

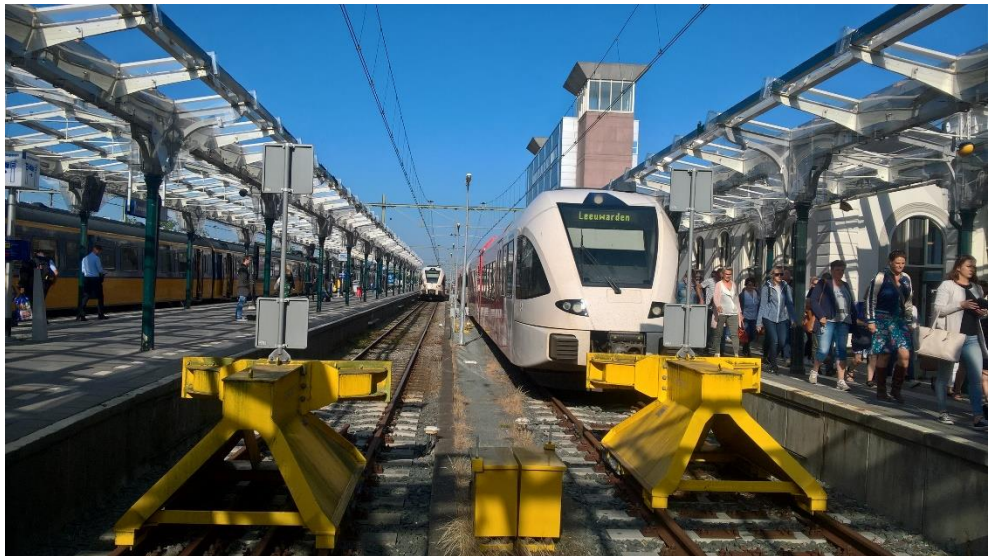

Blokhuispoort Leeuwarden (foto: Theo de Witte)

Bereikbaarheid en mobiliteit

Bereikbaarheid is een voorwaarde voor een krachtige economische ontwikkeling. Belangrijke onderdelen zijn de weg- en spoorverbindingen naar de Randstad en Groningen/Duitsland, en de beroepsvaarwegen (met name P.M. kanaal en Van Harinxmakanaal). Digitale bereikbaarheid wordt steeds belangrijker. Goede, betrouwbare veerverbindingen naar de Waddeneilanden zijn noodzakelijk om de eilanden leefbaar te houden.

De bestaande infrastructuur is goed in staat om de mobiliteitsgroei op te vangen. We zullen het wegennet bij de tijd houden en voortdurend aanpassen aan het veranderende verkeer. En we zullen tijdig inspelen op nieuwe verkeers- en vervoerstechnieken, zoals zelfrijdend vervoer en digitale informatievoorziening. Op deze wijze kunnen bestaande wegen, vaarwegen en OV-verbindingen optimaal, snel en veilig, comfortabel en duurzaam worden benut. Over de indeling van het provinciale wegennet zijn we met de gemeenten in overleg. De resultaten hiervan nemen we op in de Omgevingsvisie. De verkeersveiligheid van provinciale wegen willen we verbeteren. Naast educatie en handhaving, vraagt dit om aanpassingen van wegen. De inrichtingseisen en het beoordelingssysteem van wegen worden vastgelegd in een uitwerking van de Omgevingsvisie. Een voorzet hiervoor zit in de Nota Integraal Wegontwerp 2018.

Station Leeuwarden

Herstructurering van OV is nodig, vooral met het oog op betaalbaarheid. We willen een OV-net dat goed gebruikt wordt. Hiervoor zijn snelle en frequente verbindingen nodig op de hoofdlijnen. Daarbuiten is maatwerk van belang dat ook voldoet aan de wensen van gebruikers. Autonoom vervoer (zoals zelfrijdende auto(bus) zal hierin een belangrijke rol gaan vervullen. Wij sturen actief op het introduceren van zelfrijdend vervoer. Kleine kernen blijven bereikbaar met OV; dat kan soms op grotere afstand zijn dan nu het geval is. We letten wel op snelheid, gebruik en betaalbaarheid van buslijnen. De ontwikkelrichting van het OV werken we verder uit; we zullen PS hierover informeren in het najaar van 2018. Het gebruik van de fiets dient verder gestimuleerd te worden. De fiets heeft een belangrijke plaats in de vervoersketen. Gemeenten zijn primair verantwoordelijk voor gemeentelijke fietsvoorzieningen. We kijken of de provincie kan bijdragen aan ontbrekende schakels in het regionale fietsnetwerk. We onderkennen het grote belang van de ontwikkeling van digitale infrastructuur.

Onderzoek NHL Stenden studenten naar duurzame mobiliteit

Vier groepen derdejaars studenten Ruimtelijke Ontwikkeling van NHL Stenden Hogeschool, hebben een bijdrage geleverd voor het proces van de Omgevingsvisie. De resultaten zijn gepresenteerd op 18 januari 2018 tijdens een bijeenkomst in Drachten en overhandigd op 8 maart 2018 aan gedeputeerde Kielstra. Veel aandacht is gegaan naar OV. De verwachte ontwikkeling gaat uit van versterking van de hoofdlijnen en alternatieven voor de kleinere lijnen. Aan het autonoom/ zelfrijdend vervoer wordt een grote rol toegekend. Een uitgewerkte pilot bij Burgwerd laat zien dat op dit gebied veel mogelijk is.

De E-bike zou meer gestimuleerd kunnen worden, vooral als hoofdvervoermiddel. Voor de resultaten van de vier onderzoeken en de posters, zie verder:

<http://omgevingslab.frl/actueel/645897/resultaten-onderzoek-van-studenten-naar-leefbaarheid-en-duurzame-mobiliteit-in-fryslan>.

Uit rapportage Wat Fryslân beweegt in 2025 & 2035: 'De perceptie van reistijd en -afstand wordt kleiner. Reizen wordt leuker en fijner. Het reizen integreert nog verder in ons dagelijks leven. Deze ontwikkelingen hebben voor Fryslân een enorm voordeel: het maakt het wonen in Friesland en werken in de Randstad aantrekkelijk. De aantrekkelijkheid van plattelandskernen neemt enorm toe. De dorpskernen komen, uitgedrukt in tijd, minder ver van de Randstad te liggen'.

Uit rapportage Van A naar E-bike: 'De e-bike biedt vooral kansen voor doelgroepen zoals werkenden met een vaste werkplek en jongeren. Op afstanden tot 15 kilometer is de e-bike een goed alternatief voor andere modaliteiten, maar in combinatie met OV worden minder kansen gezien. De provincie Fryslân wordt geadviseerd een duidelijk beleid op het gebied van fietsen op te stellen. En er moeten directe verbindingen komen naar voorzieningen, zowel binnen als buiten de bebouwde kom'.

Uit rapportage Collectief zelfrijdend vervoer: 'Het is erg slim om collectief zelfrijdend vervoer in te zetten, omdat dit kostenbesparend is. Vooral voor de kleine stukjes, zoals het voorbeeld voor een pilot in Burgwerd, is dit erg innovatief. Tegenwoordig moet er nog een steward meerijden in de zelfrijdende busjes, maar op een gegeven moment komt een tijd dat dit niet meer nodig is. Dan wordt het wel erg aantrekkelijk'.

Uit animatie Moobility: 'Commerciële bedrijven moeten de vrijheid krijgen om vervoer aan te bieden op het platteland. Voor 2030 zal zelfrijdend voertuig worden ontwikkeld, dat vraagafhankelijk kan rijden. Voor de bewoners van de provincie wordt het makkelijker om zich te verplaatsen door dit vraagafhankelijk vervoer. Met een app worden de verschillende opties van vervoer aangeboden'.

De onderzoeken en de creatieve ideeën daarin, betrekken we bij het opstellen van de ontwerp Omgevingsvisie.

Een derde van het energieverbruik en van de CO₂-emissie in Fryslân komt voor rekening van verkeer en vervoer. Het overschakelen op duurzame energiedragers voor wegverkeer en OV (zero-emissie in 2030) zal veel investeringen vergen; daar horen voorzieningen bij als elektrische laadpunten en vulpunten voor waterstof en biogas. Vervoer van goederen over water is in verhouding milieuvriendelijk, mits de scheepvaartsector er in slaagt emissiebeperkende maatregelen te nemen. Daarom investeren we in onze vaarwegen zodat ook grotere schepen daar gebruik van kunnen maken. Op basis van een brede economische analyse en een integrale kosten-baten studie hebben we een keuze gemaakt over het opwaarderen van vaarwegen. De keuze van PS verwerken we in de (ontwerp)-Omgevingsvisie.

Recreatie en toerisme

Recreatie en toerisme is een belangrijke (economische) sector in Fryslân met veel potenties, zeker na de eervolle vermelding in de Lonely Planet. Naast grote trekkers als de Waddeneilanden, het merengebied, de IJsselmeerkust en de Elf steden, hebben ook de Fryske Wâlden, de kleistreek met z'n cultuurhistorie, het Drents-Friese Woud en andere bosgebieden hun eigen charme en bekooring. Door te werken aan prachtige én toegankelijke natuur en landschappen, investeren we tegelijk in recreatie en toerisme. Een kwaliteitsslag is gewenst: meer comfort, kwaliteit en diversiteit van verblijfsaccommodaties voor alle inkomensklassen, inspelen op cultuur- en natuurtoerisme, sport en beleving, arrangementen vanuit Amsterdam e.o., fiets- en wandeltoerisme, elektrisch varen. Ook de traditionele

watersport blijft onze aandacht houden. Met de nieuwe beleefcentra langs de Afsluitdijk (incl. vismigratierivier) en Waddenzee, komen nieuwe trekpleisters tot stand. Dit geldt eveneens voor kunst en cultuur, zoals de elf fontein van LF 2018, de routes langs Sense of Place en de Werelderfgoederen zoals Wadden en Woudagemaal.

Aan nieuwe vakantieparken en attracties kan behoefte blijken. Er zijn signalen dat, net als in andere provincies, meerdere vakantieparken verouderd zijn en verkeerd gebruik in de hand werken. De vitaliteit van deze parken staat onder druk. We voeren hier momenteel onderzoek naar uit.

Kitesurfen

Keuzes

Investeren in de bebouwde omgeving, de openbare ruimte, voorzieningen en bereikbaarheid, is een grote en langdurige opgave. Maar het levert voor vitaliteit en leefbaarheid veel op. De Omgevingsvisie zal hiervoor een richtinggevend kader bieden. Voor de ontwikkeling, de inrichting en het beheer van het bebouwde gebied, zijn de gemeenten met haar inwoners als eerste aan zet. Uit het omgevingslab Steden en Dorpen komt vooral een keuze over de rollen van gemeenten en provincie naar voren.

Keuze 1: Actieve of volgende rol bij herstructurering van woningen, werklocaties, winkelgebieden

Voor de omvangrijke opgave van herstructurering, staan veel partijen aan de lat: gemeenten, corporaties, ontwikkelaars, bedrijven, koepelorganisaties en eigenaren. Zij kunnen het beste bepalen wat er in een gebied moet gebeuren. Qua provinciale rol kunnen PS kiezen voor:

- Geen rol.
De herstructurering wordt helemaal overgelaten aan andere partijen. Gemeenten hebben de regie;
- Een volgende rol.

Het initiatief vooral aan andere partijen overlaten; de provinciale rol is beperkt tot het opstellen en hanteren van een afwegingskader (zie bij keuze 2);

- Een actieve rol, gericht op ondersteuning.

De provincie kan partijen bij elkaar brengen, verbeteringen stimuleren (ook financieel via bijv. een transitiefonds), acties en maatregelen coördineren, programmeren, afspraken maken en zo nodig regisseren. Bij deze rol past ook het bevorderen dat gemeenten regionale voorzieningsverspreidingsplannen opstellen voor gebieden met bevolkingsdaling.

Vergelijkbare rollen spelen bij de revitalisering van vakantieparken in de vorm van kwaliteitsverbetering/ herstructurering en evt. sanering. De keuze is om dit aan de markt over te laten, of hier als provincie een rol in te vervullen; bij een provinciale rol kan gedacht worden aan het actief benaderen van recreatieondernemers om gezamenlijk tot herstructureringsplannen te komen.

We doen hier momenteel onderzoek naar en werken dit uit.

Voorgestelde koers: Actieve rol bij herstructurering

Vanuit het omgevingslab Steden en Dorpen is aangedrongen op een actieve provinciale rol, gelet op de urgentie, omvang en complexiteit van de opgave. Ook wij onderkennen het belang hiervan en de samenhang met andere opgaven, met name de energietransitie en klimaatadaptatie. We kiezen daarom voor een actieve rol en werken deze uit. Zo willen we o.a. een woonakkoord sluiten met de partijen in de woningmarkt over de samenhang tussen herstructurering, sloop en nieuwbouw van woningen, incl. financiering. En we komen met een voorstel voor de invulling van een provinciaal transitiefonds.

Deze keuze sluit aan op de inhoudelijke principes 'zuinig en meervoudig ruimtegebruik', 'koppelen en verbinden', 'gezond en veilig'. Een actieve provinciale rol bestaat uit stimuleren en ondersteunen, activeren en coördineren; andere partijen hebben de 'lead' en voeren uit. Dit past bij het samenwerkingsprincipe 'decentraal wat kan'.

De Leefomgevingstoets (p.m.) ondersteunt de voorgestelde koers (zie par. 3.2 Fryslân vitaal en leefbaar). Zeker de meer regionale en provinciale belangen als waterveiligheid, water robuuste inrichting, en bescherming en ontwikkeling van natuur en landschap kunnen hiermee beter worden vormgegeven.

Keuze 2: Wel of niet hanteren van concepten kernenindeling

Het huidige provinciale beleid hanteert een kernenindeling voor stedelijke ontwikkelingen: stedelijke centra, regionale centra, bedrijfsconcentratiekernen, overige kernen. Deze indeling geeft bepaalde ontwikkelingsmogelijkheden voor wonen, werken en voorzieningen. PS kunnen kiezen voor:

- Loslaten van huidige kernenindeling.

Omdat veel stedelijke functies planologisch al geregeld zijn, de behoefte aan nieuwe functies beperkt is en vanwege autonome ontwikkelingen m.b.t. bevolking (krimp, vergrijzing, ontgroening), trek naar de stad, e-commerce, en het nieuwe werken, is een provinciale kernenindeling minder noodzakelijk. Gemeenten zetten bijv. zelf al in op sterke regionale centra;

- Loslaten van de kernenindeling maar de bijzondere positie van de F4 en havenstad Harlingen behouden. Grote bedrijventerreinen (denk aan > 2 ha) resp. zeehaven gebonden bedrijventerreinen worden dan alleen toegestaan bij de F4⁶ resp. Harlingen. Dit draagt bij aan de concentratie van werkgelegenheid en voorzieningen, synergie, doelmatige ontsluiting, en het benutten van de potenties van locaties;

- Handhaven bestaande kernenindeling. Handhaven van:

---

⁶ F4: Leeuwarden, Drachten, Sneek, Heerenveen.

- a 6 stedelijke centra (Leeuwarden, Drachten, Heerenveen, Sneek, Harlingen, Dokkum), met veel ontwikkelingsruimte voor woningen, bedrijven en voorzieningen. Doel hiervan is het versterken van de steden en het tegengaan van versnippering van landschap;
- b 16 regionale centra⁷ met een belangrijke verzorgende functie voor de omliggende regio. De rol van de provincie is hierop te sturen bij de verdeling van wonen, werken, voorzieningen;
- Aanscherpen kernenindeling. Aanscherpen van de huidige kernenindeling door onderscheid te maken tussen dorpen waar naar huidige inzichten tot 2040 een volwaardig niveau van dagelijkse voorzieningen kan worden gehandhaafd en dorpen waar dat niet kan, en daar op te sturen. Een volwaardig niveau van dagelijkse voorzieningen omvat: basisschool, supermarkt, dorps huis, huisarts en OV. Deze 'plaatselijke centra' bieden aangrijpingspunten voor de vernieuwing van voorzieningen (onderwijs, zorg, cultuur) en aanpak van de woningvoorraad.

Verder hanteert het huidige (toeristische) beleid ten aanzien van de spreiding van toeristische voorzieningen, de categorie 'recreatiekernen'; dit zijn 16 specifiek aangewezen recreatiekernen⁸ én de stedelijke en regionale kernen. Ze zijn bedoeld voor de concentratie van nieuwe, grote accommodaties van verblijfs- en dagrecreatie; getalsmatig is aangegeven wat grote accommodaties zijn, zoals campings en bungalowparken > 50 eenheden. De achterliggende gedachte van concentratie is dat recreatieve functies elkaar versterken (synergie) en versnippering van landschap beperkt blijft.

Zicht op IBF Heerenveen

Voorgestelde koers: Loslaten van de kernenindeling, bijzondere positie van de F4 en havenstad Harlingen

We kiezen voor de tweede optie. Een generieke kernenindeling vinden we niet meer nodig omdat de behoefte hieraan is afgenomen. Dit biedt meer ruimte voor gemeenten om eigen afwegingen te maken. Via regionale afspraken (zie hierna), blijven we zorgen voor regionale afstemming en doelmatig ruimtegebruik. Wel blijven we het van belang vinden dat de F4 en havenstad Harlingen hun positie voor bedrijvigheid behouden, vanwege de voordelen van synergie, schaal, ontsluiting, kennisuitwisseling en innovatie.

Deze keuze sluit goed aan op het samenwerkingsprincipe 'decentraal wat kan'.

De Leefomgevingstoets (p.m.) geeft een voorkeur voor het aanscherpen van de kernenindeling (zie par. 3.2 Fryslân vitaal en leefbaar). Hierdoor ontstaat voor de bestaande

⁷ Regionale centra: Balk, Bolsward, Buitenpost, Burgum, Franeker, Gorredijk, Grou, Joure, Kollum, Lemmer, Makkum, Oosterwolde, St. Annaparochie, Surhuisterveen, Wolvega, Workum.

⁸ Appelscha, Akkrum, Bakkeveen, Earnewald, Echtenerbrug/Delfstrahuizen, Heeg, Hindeloopen, Holwerd, Idskenhuzen, Koudum, Langweer, Noordwolde, Oldeberkoop, Oosterzee, Oostmahorn, Oudega, Oudemirdum, Sloten, Stavoren, Terherne, Wergea, Woudsend.

voorzieningen veelal meer draagkracht dan bij een meer decentrale sturing. Zeker als ook extra wordt ingezet op toepassing van maatregelen gericht op klimaatverandering en behoud of uitbreiding van biodiversiteit.

We zijn bereid de kernenindeling op dit punt aan te scherpen met het oog op spreiding van voorzieningen, als gemeenten ons dat uitdrukkelijk vragen. We stimuleren in ieder geval de totstandkoming van regionale voorzieningsverspreidingsplannen.

Voor de recreatie is meer ruimte voor maatwerk. Aan de hand van de inhoudelijke principes 'zuinig ruimtegebruik', 'omgevingskwaliteiten als ontwerpbasis' en 'koppelen en verbinden', kunnen we de voordelen van concentratie van recreatie blijven benutten.

We hanteren geen getallen meer, maar vragen wel om kwaliteit en inpassing via een Nije Pleats aanpak. Dit vullen we in aan de hand van de principes 'omgevingskwaliteiten als ontwerpbasis', en 'ruim op inhoud, sturen op proces'.

Deze keuze sluit aan op de Leefomgevingstoets (zie par. 3.2 Fryslân vitaal en leefbaar).

Deze geeft aan dat vooral voor natuur en landschap het loslaten van het concentratiebeleid voor de recreatie negatieve effecten kan hebben. Een voordeel van het gedeeltelijk loslaten van concentratiebeleid kan zijn dat nieuwe ontwikkelingen en nieuwe vormen van recreatie sneller opgepakt worden door de markt (meer diversiteit en innovatie in de recreatiesector).

Keuze 3: huidige uitgangspunten binnen het principe van zuinig ruimtegebruik handhaven, of een of meer ervan loslaten.

De provincie is wettelijk verantwoordelijk voor zuinig ruimtegebruik en voor de ruimtelijke inrichting op regionaal niveau. We hanteren vier uitgangspunten als kader voor stedelijke ontwikkelingen; dit zijn uitwerkingen van het inhoudelijke principe 'zuinig en meervoudig ruimtegebruik':

- Regionale afstemming en programmering. We zorgen voor regionale afstemming van woningbouw en (her)ontwikkeling van bedrijventerreinen en kantoorlocaties. We maken daartoe actuele prognoses, monitoren ontwikkelingen en maken afspraken met gemeenten. We overleggen met gemeenten of regionale afstemming van detailhandel eveneens wenselijk is. Dit vormt onderdeel van een brede Retail-aanpak om de centra van steden en dorpen weer vitaal en levendig te maken. Ook andere functies, al dan niet gemengd, kunnen bijdragen aan de belevings- en ontmoetingsfunctie van stads- en dorpscentra;
- Stedelijke ontwikkelingen eerst binnen de grenzen van bestaand bebouwd gebied. Oud voor goud: eerst het bebouwd gebied van steden en dorpen zoveel mogelijk benutten, eventueel in combinatie met herstructurering en transformatie; dit geldt ook voor bestaande bebouwing, tenzij sloop wenselijk is. Hiermee geven we invulling aan de Ladder duurzame verstedelijking, zoals het Rijk dat vraagt. Dit uitgangspunt bevordert tevens hergebruik van bestaande bebouwing en terreinen. We beschouwen ruimte voor klimaatadaptatie (wateropvang, vergroening) ook als een onderdeel van stedelijke ontwikkeling;
- Nieuwe plekken voor stedelijke functies sluiten aan op steden en dorpen, en houden rekening met bestaande omgevingskwaliteiten zoals aangegeven in Grutsk op 'e Romte. Buiten steden en dorpen kan gebruik worden gemaakt van bestaande bebouwing, zoals vrijkomende boerderijen. Maximaal hergebruik geeft een impuls aan het behoud van waardevolle bebouwing;
- Stedelijke functies passen naar aard en schaal bij stad of dorp. Zo hoort een grootschalig bedrijf (transport, logistiek, productie, data) logischerwijs bij één van de F4-steden; havenstad Harlingen heeft ruimte voor zeehaven gebonden bedrijven. In bijzondere situaties kan via maatwerk de beste plek voor een bedrijf(cluster) worden gevonden om de gewenste effecten te bereiken.

Voorgestelde koers: Uitgangspunten zuinig ruimtegebruik handhaven

We kiezen voor handhaving van deze uitgangspunten. Ook in het omgevingslab Steden en Dorpen is het belang hiervan onderkend. Deze keuze past binnen het inhoudelijke principe 'zuinig en meervoudig ruimtegebruik' en het samenwerkingsprincipe 'ruim op inhoud, sturen op proces'. Gemeenten zijn bovendien wettelijk verplicht de Ladder duurzame verstedelijking toe te passen voor hun ruimtelijke plannen. Deze uitgangspunten voor zuinig ruimtegebruik ondersteunen hen daarbij, bijv. bij het onderbouwen van de behoefte

Figuur 7. Schematische weergave van rollen en hoofdkeuzes

5.3 Opgave energietransitie

Doelen⁹

Fryslân is in 2050 onafhankelijk van fossiele energie; energie wordt duurzaam opgewekt.

De tussendoelen voor 2020 zijn:

- het energieverbruik is 20% lager dan het verbruik in 2010;
- 16% van ons energieverbruik wordt duurzaam opgewekt;
- 4.000 aan energie gerelateerde banen in Fryslân gerealiseerd.

De tussendoelen voor 2025 zijn:

- 25% van ons energieverbruik wordt duurzaam opgewekt;
- de provinciale organisatie is zelfvoorzienend.

⁹ Deze doelen en tussendoelen zijn conform de provinciale Beleidsbrief duurzame energie 2016.

Figuur 8: Activiteiten samenhangend met deze opgave

Opgave

In het Klimaatakkoord van Parijs hebben landen afgesproken om de mondiale temperatuurstijging te beperken tot max. twee graden en bij voorkeur anderhalf graden. Het Rijk bereidt een Klimaat- en Energieakkoord voor met daarin afspraken over CO₂ reductie: in 2050 80-95% minder uitstoot van CO₂ t.o.v. 1990. De afspraken worden in de 2e helft van 2018 uitgewerkt in programma's en nemen we mee in de Omgevingsvisie. De energietransitie moet een belangrijke bijdrage leveren aan CO₂ reductie. De urgentie is groot, ook nu in 2030 geen gas meer uit het Slochterenveld gewonnen wordt. We hebben energie nodig in de vorm van elektriciteit, warmte en brandstof. Op dit moment gebruiken we in Fryslân jaarlijks circa 60 Peta joule (PJ). Hiervan wordt 7% duurzaam opgewekt.

In cijfers

Om Fryslân energieneutraal te maken blijft, na een energiebesparing van 22 PJ (zie hierna), een behoefte van 38 PJ over die duurzaam opgewekt moet worden. Dit staat gelijk aan¹⁰:

- 11.400 ha zonnepanelen, óf
- 1.330 windmolens van 4 MW (150 m), óf
- 950 vergisters, óf
- 380 doubletten¹¹ geothermie.

In de praktijk zal het gaan om een combinatie van deze vormen.

Duurzame energiebronnen hebben ruimte nodig; ook de infrastructuur om energie te transporteren, zal ingrijpend aangepast moeten worden. Zorgvuldige inpassing in het woon- en leefmilieu, landschap en natuur vraagt grote inspanningen van alle partijen. Anderzijds

¹⁰ Indicatie is gebaseerd op kengetallen in het rapport van DFE;

¹¹ Een doublet is een combinatie van twee naast elkaar liggende boringen, waarbij via het ene boorgat warm water uit de ondergrond wordt opgepompt en via het andere boorgat afgekoeld water wordt teruggevoerd.

biedt energietransitie ook kansen voor innovatie, nieuwe werkgelegenheid en verdienmodellen. Maatschappelijk draagvlak voor de energietransitie is onontbeerlijk. Voor de realisatie zijn we afhankelijk van private partijen en particulieren. Provincie en gemeenten kunnen ruimtelijke mogelijkheden aangeven en een actieve rol spelen in de transitie. Daarbij geven we het goede voorbeeld door duurzaam in onze eigen energiebehoefte te voorzien en provinciale eigendommen in te zetten voor de energietransitie. Ook bij inkoop en aanbesteding van wegen, OV e.d., letten we op duurzaamheid.

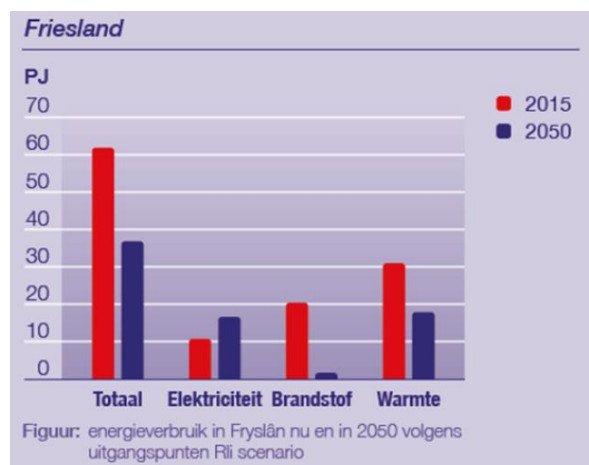
De Friese Energiestrategie (DFE)

De Friese Energiestrategie (DFE) laat zien hoe Fryslân in 2050 energieneutraal kan worden. Fryslân is aangewezen als één van de VNG-pilotregio's die een strategie formuleren om tot een energieneutraal Nederland in 2050 te komen. De Friese gemeenten, provincie Fryslân, Wetterskip Fryslân, netbeheerder Liander, afvalverwerker Omrin, Friese Milieufederatie, Bouwgroep Dijkstra Draisma, Ús Koöperasje en Elkien hebben zich aan deze ambitie verbonden. Inmiddels zijn meer bedrijven, organisaties en initiatieven aangesloten.

DFE is in oktober 2017 aan de Friese overheden aangeboden. Een aantal gemeenten heeft deze strategie inmiddels vastgesteld. DFE gaat allereerst uit van energiebesparing: van de huidige energiebehoefte van ca. 60 PJ naar ca. 38 PJ in 2050. Dit is ambitieus. Alleen al in de woningvoorraad is een investering van ca. €6 miljard nodig om 125.000 woningen naar energielabel A te brengen (40% van Friese woningvoorraad heeft een matig tot slecht energielabel D, E, F of G). Nog een stap verder is alle woningen van het gas af vóór 2030. Resterende energiebehoefte wordt opgewekt door een mix van duurzame energiebronnen. Voor elektriciteit: wind, zon en Blue Energy. Voor warmte: geothermie, restwarmte en KWO (koude-warmteopslag). Voor brandstof: biogas, bio-CNG, Bio-LNG, biobrandstoffen. Het aandeel van elke bron in deze mix ligt niet vast. Ook nieuwe energiebronnen kunnen op termijn kansrijk blijken te zijn. De figuur hieronder geeft aan hoe onze energievoorziening er in 2050 uit kan zien, na een energiebesparing van bijna 40%.

Inzet van DFE is dat dorpen hun eigen duurzame energiemix samenstellen.

De energiebehoefte die niet binnen het dorp opgewekt kan worden, zal rondom het dorp worden opgewekt; dit is ruimtelijk alleen mogelijk voor kleinere dorpen. Kernen > 10.000 inwoners kunnen wel voorzien in hun eigen warmtebehoefte (via geothermie en warmte uit oppervlaktewater), maar waarschijnlijk niet geheel in de elektriciteitsbehoefte omdat in de nabijheid onvoldoende geschikte ruimte te vinden is.

Figuur 9: Mogelijke energiemix in Fryslân, nu en in 2050

Voor de elektriciteitsvraag gaat DFE er vanuit dat hiervoor eerst ruimte binnen het bebouwde gebied gezocht wordt. Voor het deel dat niet in en rondom kernen opgewekt kan worden, zal elders in de provincie ruimte gevonden moeten worden. Energieopwekking op zee valt hierbuiten.

Duurzame energie kan effecten hebben op de ondergrond. Geothermie vindt plaats in de diepe ondergrond. Ondergrondse opslag van energie kan pieken en dalen opvangen tussen vraag en aanbod van energie. Dit vraagt om afstemming met ander ondergronds gebruik, zoals drinkwatervoorziening. Geothermie in grondwaterbeschermingsgebieden is op dit moment niet toegestaan. Ondergrondse opslag van CO₂ vinden we vanwege de risico's ongewenst.

Voor meer achtergrondinformatie verwijzen we naar het Kennisdocument, pagina 68 e.v.

Keuzes

DFE is in oktober 2017 ter kennisname aan PS gestuurd. Aangegeven is dat de integrale afweging in het kader van de Omgevingsvisie zal plaatsvinden. De CO₂ opgave zal nog aan de strategie worden toegevoegd. De aanpak volgens DFE vraagt, mede in het licht van de uitkomsten van omgevingslabs en de relatie met andere opgaven, om een aantal keuzes.

Keuze 1: prioriteit voor de energietransitie of gelijkwaardige afweging

De energietransitie zal zichtbaar en merkbaar zijn, en zal impact hebben op ander gebruik en andere functies. PS kunnen bij de afweging van belangen kiezen voor:

- prioriteit voor de energietransitie, d.w.z. het halen van de taakstelling staat voorop; óf
- een gelijkwaardige afweging van alle belangen.

Bij de eerste optie prevaleert het belang van de energietransitie boven andere belangen; het halen van de taakstelling staat voorop. De impact op omgevingskwaliteiten (met name landschap) en het ruimtebeslag, ook in de ondergrond, kunnen hierdoor groter zijn dan bij de tweede optie. Ook bestaat er een groter risico op verlies aan maatschappelijk draagvlak.

Voorgestelde koers: Gelijkwaardige afweging

We kiezen voor optie 2 (gelijkwaardige afweging van belangen). Dit doet volgens ons het meest recht aan alle inhoudelijke principes, omdat de focus niet alleen ligt op het halen van de taakstelling. Door te sturen op kwaliteit en op meervoudig ruimtegebruik voorkomen we wildgroei van allerlei initiatieven voor duurzame energie. Ook voor het behoud van maatschappelijke draagvlak voor de energietransitie is dit essentieel; dit past bij het samenwerkingsprincipe 'aansluiten op wat er al gebeurt'. We monitoren of we de taakstelling realiseren.

Keuze 2: provinciale inzet bij de Friese energiestrategie

Voor DFE kunnen PS ervoor kiezen om:

- aan te sluiten bij DFE, waarin het accent ligt op initiatieven van onderop (door lokale partijen zoals burgers, ondernemers, energiecoöperaties, dorpsbelang);
- de nadruk te leggen op grootschalige projecten en samen met gemeenten te zoeken naar geschikte ruimte daarvoor.

De eerste optie ligt in de lijn van DFE. Naast initiatieven van onderop, biedt DFE ruimte voor meer grootschalige projecten zoals geothermie, regionale zonnevelden en biogasproductie. Wanneer er draagvlak is voor een energiemix van onderop, zal zorgvuldige inpassing op

basis van maatwerk plaatsvinden. We zullen bekijken of bestaande beleidskaders hiervoor onnodige belemmeringen opleveren. Een uitzondering geldt voor windenergie: de taakstelling die we met het rijk hebben afgesproken (530,5 MW) is tot 2020 ingevuld.

Bij de tweede optie ligt de nadruk op een benadering van bovenaf met grootschalige projecten als grote zonnevelden en grootschalige biogasproductie uit mest. Deze grote projecten moeten de grootste bijdrage leveren aan het halen van de taakstelling; de benadering wijkt in dat opzicht af van DFE. Samen met gemeenten bepalen we de locaties waar grootschalige duurzame energie wordt opgewekt en met welke techniek. Ontwerpend onderzoek moet zorgen voor landschappelijke inpassing van grootschalige projecten.

Zonnepanelen op Ameland

Voorgestelde koers: Aansluiten bij de Friese energiestrategie

We kiezen voor optie 1 (aansluiten bij DFE). Door van onderop te werken met lokale initiatieven, verwachten we meer draagvlak. Dit past binnen de samenwerkingsprincipes 'aansluiten bij wat er al gebeurt' en 'ruim op inhoud, sturen op proces'. Wij stimuleren en faciliteren het vervolgproces van DFE. Samen met andere overheden en samenleving geven we hieraan invulling en werken we onze rol uit.

We voelen ons verantwoordelijk voor de voortgang en monitoren de taakstelling, en voor het ontwikkelen met kwaliteit en meervoudig ruimtegebruik.

We zijn bereid om de regie te nemen m.b.t. grootschalige projecten (zoals regionale zonnevelden), geothermie, en de energie-infrastructuur; dit ook met het oog op een betrouwbare, doelmatige en betaalbare energievoorziening. We zorgen dan voor afstemming van grootschalige projecten en geleiden ze naar de meeste geschikte plekken. Dit kan door het verzamelen, coördineren en begeleiden van projecten.

Verder gaan we met gemeenten, kennis- en onderwijsinstellingen, bedrijven en energiecoöperaties bekijken of het zinvol is om proeftuinen aan te wijzen waar geëxperimenteerd kan worden met nieuwe vormen van decentrale energieopwekking, energieopslag en energiedistributie. Relevante doelen hierbij kunnen zijn:

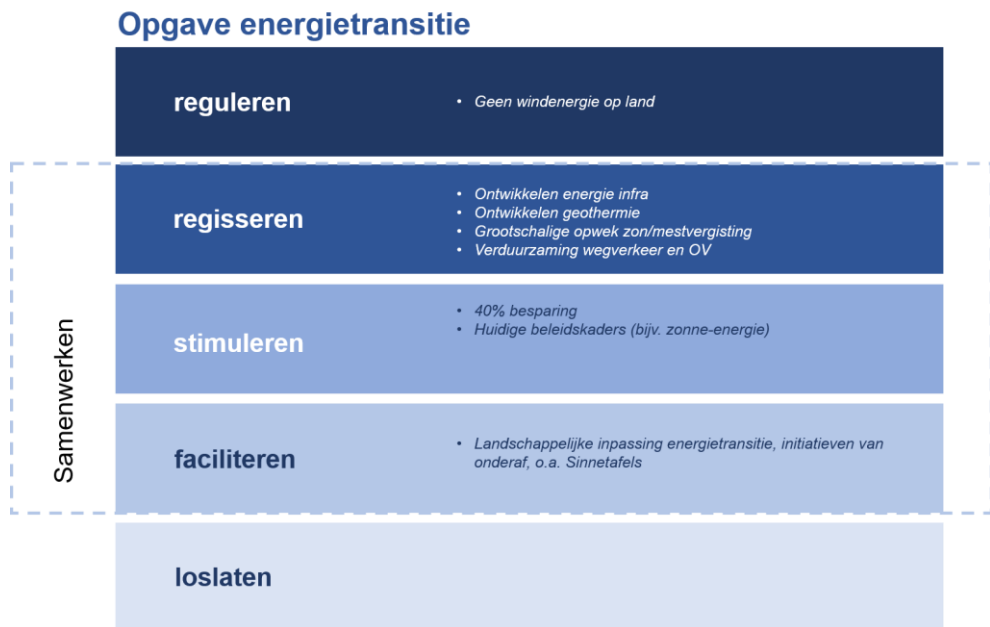
- ervaring opdoen met de werkbaarheid, betrouwbaarheid en samenhang van technieken voor lokale opwekking, opslag en distributie van duurzame energie;
- kennis hierover die al bij veel Friese bedrijven aanwezig is maximaal benutten;
- techniek en design ook inzetten voor zorgvuldige inpassing in de leefomgeving;
- Mkb-bedrijven de kans geven om aan te haken bij het verder ontwikkelen en vermarkten van bewezen technieken;
- evt. onnodige belemmeringen in regelgeving voor kansrijke technieken wegnemen.

Dit sluit aan op het inhoudelijke principe 'vizzier op techniek'.

De Leefomgevingstoets ondersteunt de voorgestelde koers (zie par. 3.3 Energietransitie). Het volgen van DFE scoort het meest gunstig in de beoordeling, vooral op het thema vitale en aantrekkelijke leefomgeving.

Figuur 10: Schematische weergave van rollen en hoofdkeuzes

5.4 Opgave klimaatadaptatie

Doelen

Zowel door technische maatregelen als door ruimtelijke maatregelen, zijn we in staat om de weersextremen op te vangen zonder grote maatschappelijke schade. En deze maatregelen voegen tegelijk nieuwe omgevingskwaliteiten toe. De schade door wateroverlast, droogte en verzilting en de sterfte door hittestress blijven binnen maatschappelijk aanvaardbare grenzen. Aan de wettelijke normen voor kustveiligheid wordt voldaan.

Figuur 11: Activiteiten samenhangend met deze opgave

Opgave

De gemiddelde temperatuur op aarde stijgt door de uitstoot van broeikasgassen. De gevolgen hiervan zijn groot: zeespiegelstijging en weersextremen zoals overvloedige neerslag, langdurige hitte en droogte, zware stormen. In het Klimaatakkoord Parijs 2015 hebben landen afgesproken dat 'verdere opwarming van de aarde onder 2C moet blijven, anders zijn de gevolgen niet te overzien'. Fryslân moet kunnen 'meebewegen' met wat het klimaat doet, zeker nu ca. 2/3 van het vaste land beneden NAP ligt en de bodem op sommige plekken daalt. Op die manier kunnen in extreme weerssituaties, zoals clusterbuien en langdurige hitte en droogte, de overlast en schade beperkt blijven. Hiervoor zijn ingrijpende aanpassingen nodig. Zuinig omgaan met de zoetwatervoorraad en de grondwatervoorraad en tegengaan van verzilting, zijn onderdeel van de opgave.

De klimaatopgave bestaat uit mitigatie, adaptatie en acceptatie:

- Bij mitigatie gaat het om het beperken van klimaatverandering. Hiervoor moet de CO2 uitstoot sterk afnemen. De opgave energietransitie werkt dit uit. Het vertragen of stoppen van veenafbraak in (delen van) het veenweidegebied zorgt ook voor afname van CO2 uitstoot;
- Acceptatie betekent dat de samenleving meer rekening houdt met de gevolgen van klimaatverandering. Het kan in bepaalde situaties doelmatiger zijn om schade als gevolg van wateroverlast te vergoeden, in plaats van te kiezen voor een dure oplossing als dijkversterking. Hetzelfde geldt voor het accepteren van enige wateroverlast op 10% van het landbouwareaal om 90% ervan te vrijwaren van schade. Aan veiligheid worden echter geen concessies gedaan;
- Bij klimaatadaptatie gaat het om de fysieke aanpassingen die nodig zijn om de gevolgen van klimaatverandering te beperken en beheersen. Dit geldt voor het watersysteem, maar ook voor de inrichting van steden, dorpen en landerijen. Het betreft ingrijpende aanpassingen. Ze zijn nodig om ervoor te zorgen dat de waterveiligheid ook op lange termijn op orde is en dat bij grote neerslaghoeveelheden,

de schade en overlast beheersbaar blijven. Tijdens perioden van hitte en droogte is in steden en dorpen verkoeling te vinden en de (drink)watervoorziening is geborgd.

Waddendijk bij Harlingen

Technische maatregelen en methoden blijven nodig: het op sterkte houden van waterkeringen, voldoende gemaalcapaciteit, aanvoer van zoet water om verzilting en verdroging te beperken (bijv. uit IJsselmeer), het instellen en beheren van waterpeilen. Bestaande technieken zijn in de huidige situatie echter niet altijd toereikend meer. Daarom zijn andere manieren van belang om in te spelen op klimaatverandering: door het herinrichten van steden, dorpen en landelijk gebied kunnen ze meer water opvangen en verkoeling bieden. Dit betekent meer ruimte voor berging en conservering van water, zoals infiltratie- en overloopgebieden. Dat biedt mogelijkheden voor nieuwe (natte) teelten. Natuurlijke oplossingen als vooroevers en kweldervorming dragen bij aan kustveiligheid. Door waterrobuust te bouwen kan toekomstige wateroverlast voorkomen worden. Zulke maatregelen vragen ruimte en hebben consequenties voor de inrichting van gebieden; in veel gevallen kan dit in de vorm van medegebruik, volgens het inhoudelijke principe 'meervoudig ruimtegebruik'. Ze bieden tegelijk kansen voor de kwaliteit van landschap en natuur, gezondheid en beleving.

De klimaatopgave wordt van het begin af aan als een gezamenlijke, brede opgave opgepakt. Overheden werken intensief samen met maatschappelijke partners en er vindt veel afstemming plaats. Hierbij benutten ze kansen om maatregelen aan elkaar te koppelen wanneer meerdere doelen daar baat bij hebben, volgens het inhoudelijke principe 'koppelen en verbinden'. En de klimaatopgave wordt zoveel mogelijk geïntegreerd met de andere opgaves, om kosten te besparen en meerwaarde te bereiken.

Sommige keuzes voor een klimaatbestendig Fryslân spelen pas op langere termijn. Een voorbeeld is de toekomstige inrichting van de Friese boezem. We willen zoveel mogelijk toekomstige beleidsopties open houden. Op basis van de resultaten van de grondwaterstudie, een integraal onderzoek naar de Friese boezem en de studie naar toekomstbestendig waterbeheer, gaan we na wat deze toekomstige keuzes betekenen voor de korte termijn. Dit verwerken we in de (ontwerp)Omgevingsvisie.

Voor meer achtergrondinformatie verwijzen we naar het Kennisdocument, pagina 4 e.v.

Keuzes

Keuze 1: focus op technische maatregelen, of focus op mix van maatregelen

- PS blijven vertrouwen op technische maatregelen, zoals dijkversterking, extra stuwen en gemalen, om op die manier de gevolgen van klimaatverandering buiten de deur te houden;
- PS kunnen ook voor een andere benadering kiezen: met de gevolgen van klimaatverandering meebewegen, zonder in te leveren op veiligheid. Dit gebeurt met een mix van technische en ruimtelijke maatregelen, een waterrobuuste inrichting, en soms het accepteren van wateroverlast.

De tweede optie betekent meer ruimte voor water, zowel voor waterberging als voor verkoeling en waterconserving. Gemeenten maken via een klimaatstresstest inzichtelijk welke delen van steden en dorpen gevoelig zijn voor wateroverlast en hittestress; deze delen zouden heringericht moeten worden. Ook bij nieuwe ontwikkelingen zal meer rekening moeten worden gehouden met klimaat en waterveiligheid. In (lage) gebieden waar snel wateroverlast optreedt, kan bebouwing alleen plaatsvinden wanneer voldoende hoog wordt gebouwd (waterrobuust bouwen).

Met beide opties zijn grote investeringen en beheerskosten gemoeid. De verwachting is dat de eerste optie in verhouding duurder zal worden, vooral in onderhoud en beheer.

Binnen deze tweede optie zitten twee subkeuzes:

- Al dan niet flexibeler omgaan met de beschermingsniveaus van polders. De provincie bepaalt dit beschermingsniveau. In polders met weinig kwetsbare bebouwing en waar partijen goede afspraken hebben gemaakt over hoe omgegaan wordt met eventuele schade, kan het efficiënter zijn om een bepaalde mate van wateroverlast te accepteren dan de regionale keringen te versterken;
- Al dan niet er voor kiezen om samen met gemeenten en waterschap minder vrijblijvend om te gaan met, en méér werk te maken van waterrobuust bouwen.

Peilschaal

De voorgestelde koers: focus op mix van maatregelen

We kiezen voor een mix van maatregelen en daarbinnen voor meer flexibel omgaan met beschermingsniveaus van polders en minder vrijblijvende toepassing van waterrobuust

bouwen. Met louter technische maatregelen kunnen we de gevolgen van extreme weersituaties niet afdoende opvangen. Bovendien wordt dat steeds kostbaarder. Door een mix van maatregelen zijn we minder kwetsbaar; technische en ruimtelijke maatregelen vullen elkaar aan en vormen gezamenlijk een robuust systeem. Ook zijn er mogelijkheden voor meervoudig ruimtegebruik en het verbinden aan andere opgaven. Dit sluit aan bij de principes 'meervoudig ruimtegebruik', 'koppelen en verbinden', 'veilig en gezond'. We volgen de vorderingen op dit vlak en geven een kader voor de afstemming van ontwikkelingen.

Flexibiliteit is nodig om met de onzekerheden van klimaatverandering om te kunnen gaan. In dat opzicht kan het soms doelmatiger zijn om een bepaalde mate van wateroverlast in een polder te accepteren in plaats van kostbare versterking van secundaire waterkeringen. Aan veiligheid doen we echter geen concessies. De primaire waterkeringen moeten daarom altijd aan de veiligheidsnormen voldoen.

Waterrobuust bouwen wordt provincie-breed steeds belangrijker. Gemeenten kunnen dit op basis van maatwerk per gebied regelen in hun omgevingsplannen; via de wettelijke watertoets kan het waterschap hier gemeenten nu al op wijzen. Uit het omgevingslab Water kwam het signaal om waterrobuust bouwen meer handen en voeten te geven. Samen met gemeenten en waterschap willen we bekijken hoe we dit kunnen doen.

De Leefomgevingstoets ondersteunt de voorgestelde koers (zie par. 3.4 Klimaatadaptatie). Waterveiligheid en beperken hittestress zijn hiermee het meest gediend; ook andere omgevingskwaliteiten kunnen een impuls krijgen. Provinciale regie is belangrijk.

Keuze 2: al dan niet heroverwegen van ons standpunt over peil IJsselmeer

Het peil van het IJsselmeer heeft veel invloed op de waterhuishouding van Fryslân en heel Noord-Nederland, met name op de zoetwatervoorziening. Het Rijk wil een meer flexibel peilbeheer voor het IJsselmeer om beter in te kunnen spelen op klimaatverandering. We hebben daarmee ingestemd, mits de nadelige gevolgen van peilstijging voor functies langs de IJsselmeeroevers gecompenseerd worden. Via een integrale aanpak geven we daaraan momenteel invulling met partijen in het gebied.

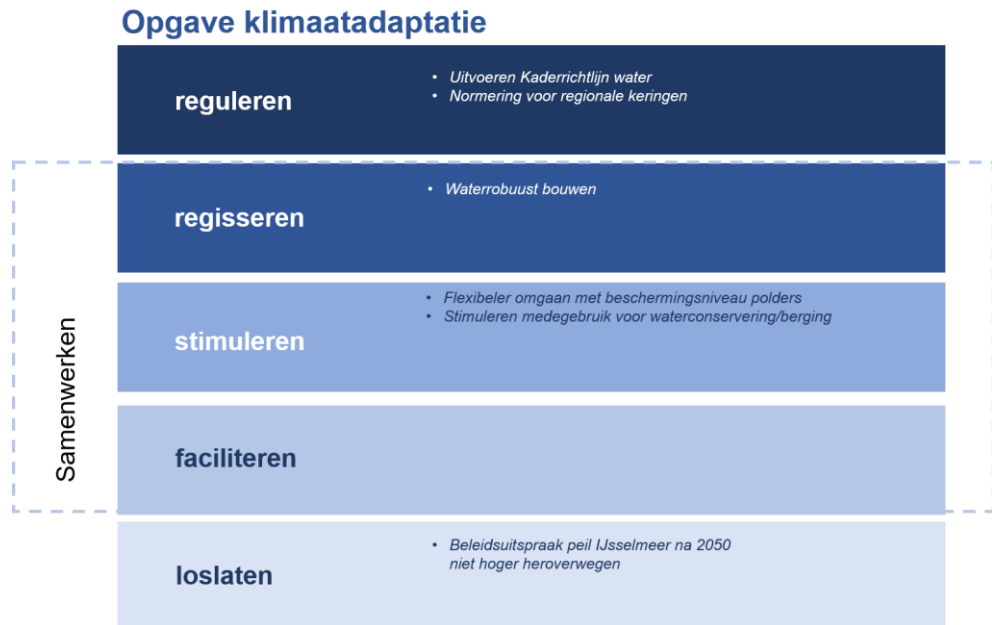
Verdere peilverhoging van het IJsselmeer na 2050 vonden we niet acceptabel; dit betekent dat Fryslân minder afhankelijk moet worden van IJsselmeerwater tijdens droogteperiodes. Dit uitgangspunt beperkt echter de toekomstige mogelijkheden om te werken aan een klimaatbestendig watersysteem.

PS kunnen ervoor kiezen om ons standpunt 'geen verdere verhoging IJsselmeerpeil' te heroverwegen. Dit geeft meer flexibiliteit maar kan verdere gevolgen hebben voor de IJsselmeeroevers. De voor- en nadelen van deze optie werken we dan verder uit voordat we hiertoe besluiten. Vooral de grote ruimteclaim voor waterberging zal afgewogen moeten worden.

Voorgestelde koers: heroverwegen van ons standpunt over peil IJsselmeer

We kiezen voor heroverweging. Dit geeft enige flexibiliteit om in te spelen op de onzekerheden in klimaatontwikkeling tot 2050. Alle consequenties van evt. peilverhoging zullen wel eerst goed in beeld moeten zijn. En nadelige gevolgen zullen altijd afdoende moeten worden gemitigeerd of gecompenseerd. Dit past binnen het samenwerkingsprincipe 'ruim op inhoud, sturen op proces'.

Figuur 12: Schematische weergave van rollen en hoofdkeuzes

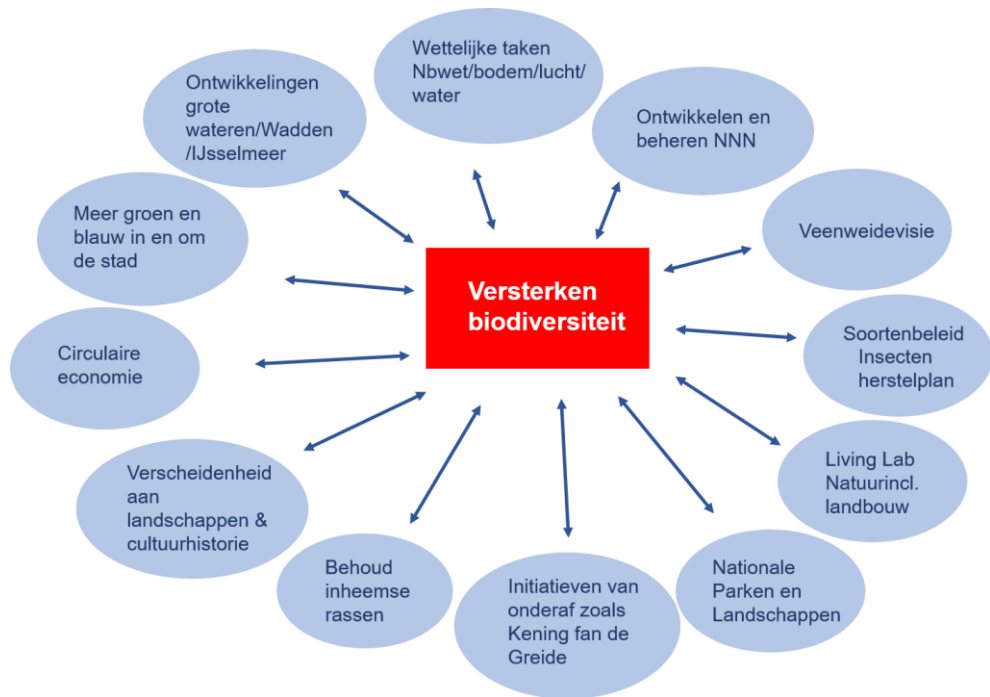

5.5 Opgave versterken biodiversiteit

Doelen

Uiterlijk in 2025 is de neergaande lijn van de biodiversiteit omgezet naar een opgaande lijn, in zowel het agrarisch gebied als daarbuiten. Dit meten we af aan de soorten van Fries belang. Dit zijn beschermde, bedreigde soorten en leefgebieden waarvoor Fryslân een speciale betekenis heeft.

Figuur 13: Activiteiten samenhangend met deze opgave

Opgave

De kwaliteit van water, lucht, en bodem, markante landschappen en cultuurhistorie, stilte en donkerte, vormen de basis voor een gezond en goed functionerend leefmilieu voor mens en dier. En ze zijn het fundament voor biodiversiteit en voor een Fryslân dat herkenbaar is en identiteit heeft. Daarnaast biedt dit de grondslag voor natuur inclusieve landbouw¹², die letterlijk bouwt op gezonde natuurlijke processen.

Kortom: de natuur levert ons allerlei nuttige en noodzakelijke diensten.

Productiediensten	voedsel drinkwater	biomassa water	vis hout	
Regulerende diensten	kustbescherming reinigend	plaagbestrijding bodemvruchtbaarheid	bestuiving CO2 vastlegging	
Culturele diensten	gezondheid natuurlijk erfgoed	recreatie/beleving wetenschap/educatie		
Ondersteunende diensten	primaire productie kringloop	biodiversiteit bodemvorming		

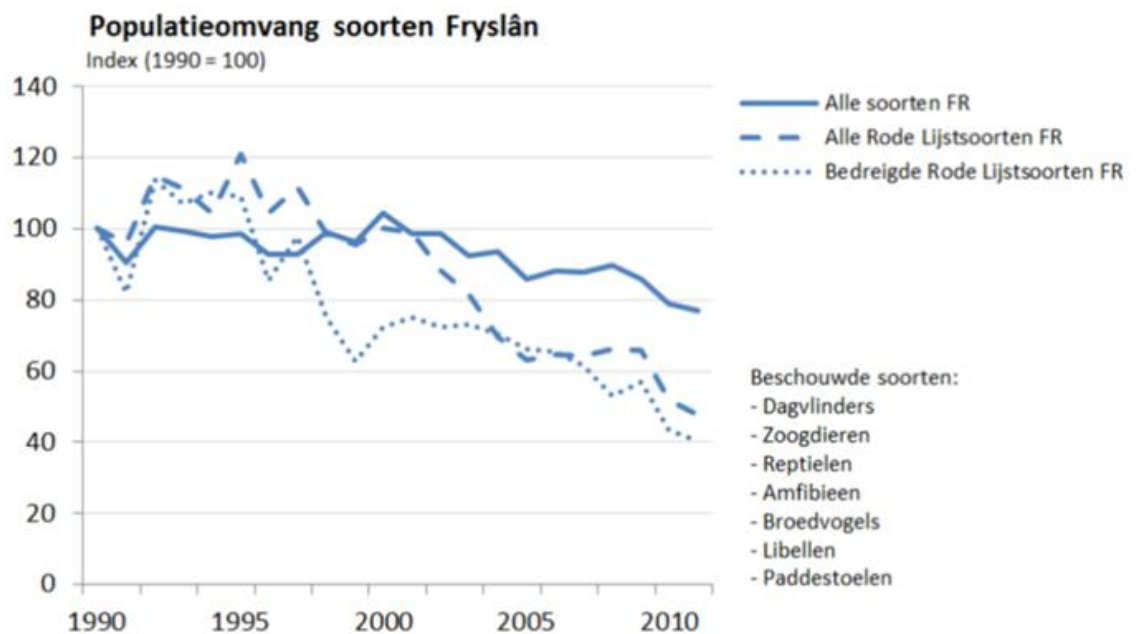
Figuur 14: Typen ecosysteemdiensten

¹² Natuur inclusieve landbouw is een vorm van duurzame landbouw die deel is van een veerkrachtig voedselsysteem, gebruik maakt van natuur, landschap en biodiversiteit, met een gezond verdienmodel, en die op haar beurt de biodiversiteit behoudt en versterkt.

Bij de uitvoering van wettelijke taken en de doorwerking van Europese richtlijnen, werken we vanuit verschillende programma's aan deze kwaliteiten. Zo werken wij via de KRW¹³ gebiedsdossiers aan de kwaliteit van grond- en oppervlaktewater en aan de kwaliteit van zwemwater. Verder dragen we bij aan het realiseren van milieunormen zoals lucht- en bodemkwaliteit en stilte, en zijn we verantwoordelijk voor de kwaliteit en borging van de Friese natuur (het Natuur Netwerk Nederland (NNN) en daarbinnen de Natura 2000 gebieden¹⁴, agrarisch natuurbeheer).

Toch moeten we alle zeilen bijzetten om die kwaliteiten te bereiken en te behouden. Binnen en buiten natuurgebieden neemt de biodiversiteit af, de waterkwaliteit en het bodemleven staan onder druk.

Hieruit volgt de opgave voor het herstel en ontwikkelen van biodiversiteit. Vanuit een aantal invalshoeken kan aan deze opgave bijgedragen worden: bijv. door landschappelijke verscheidenheid en cultuurhistorische waarden te versterken, de omslag naar een natuur inclusieve en circulaire landbouw, en de energietransitie. Omgekeerd draagt biodiversiteit ook weer bij aan andere doelen, met name aan recreatie en toerisme, landschap en versterking van het vestigingsklimaat.

Figuur 15: Populatieomvang soort Fryslân

De ontwikkeling van de landbouw speelt een belangrijke rol. Volgens de Beleidsbrief duurzame landbouw (2017) zet de provincie zich als partner in om verduurzaming van de landbouw in al haar diversiteit, ecologisch én economisch, te ondersteunen en te stimuleren; dit gebeurt in samenwerking met partijen in het landelijk gebied, bijv. door het

¹³ De Kaderrichtlijn Water (KRW) is een Europese richtlijn met daarin doelen voor waterkwaliteit voor verschillende typen water, die in 2027 gerealiseerd moeten zijn.

¹⁴ Het Natuurnetwerk Nederland (NNN) is een samenhangend stelsel van de grotere en waardevolle natuurgebieden, met een belangrijke functie voor natuurbehoud, natuurontwikkeling en natuurbeleving. De Natura 2000 gebieden binnen NNN hebben een specifieke functie voor bepaalde soorten of habitats op grond van de Europese Vogel- en Habitatrichtlijn.

sluiten van deals. Doel: inclusieve landbouw¹⁵ op diverse fronten in 2025 (natuur/ landschap, milieu, dierenwelzijn, energieneutraal, circulair, voeding). Daarmee dragen boeren bij aan biodiversiteit, met maatschappelijk draagvlak én economische duurzaamheid. Ook de beleidsbrief Circulaire economie zet in op een landbouw die bijdraagt aan biodiversiteit.

Voor meer achtergrondinformatie verwijzen wij naar het Kennisdocument, pagina 7 e.v.

Wettelijke taken

Bij het uitvoeren van onze wettelijke en reguliere taken bevorderen we zoveel mogelijk de biodiversiteit. Deze taken vinden plaats in het kader van de Wet natuurbescherming en het Natuurpact, realisatie en beheer van het NNN, instandhouding van de Natura 2000 gebieden, de Programmatische Aanpak Stikstof (PAS), agrarisch natuurbeheer/ weidevogelbeheer, de KRW en onze verantwoordelijkheid voor waterkwaliteit, en onze (wettelijke) milieutaken.

Om de biodiversiteit te vergroten zetten wij in op een verbrede aanpak, aanvullend op onze wettelijke en reguliere taken. Een verbrede aanpak betrekken we bij de verdere uitwerking van deze opgave en bestaat uit de volgende onderdelen:

- Verhogen van effectiviteit van beleid en instrumentarium, bijv. door binnen het agrarisch natuurbeheer en/ of binnen het beheer van het NNN meer aandacht te hebben voor de soorten van Fries belang;
- Bevorderen dat bij initiatieven van onderop ook aan biodiversiteit gewerkt wordt, bijvoorbeeld bij bermenbeheer en groenbeheer in de stad;
- Biodiversiteit meenemen in gebiedsgerichte aanpak. Dit kan door natuur inclusief te ontwerpen en per gebied te zoeken naar combinaties van functies waarop biodiversiteit mee kan liften (bijv. bij herstel landschapselementen). Dit past in de inhoudelijke principes 'meervoudig ruimtegebruik' en 'koppelen en verbinden'.

Oranjetipje

Keuzes

Keuze: doorgaan met wat we nu doen, óf extra inspanning voor verduurzaming

PS kunnen ervoor kiezen om door te gaan met wat we nu doen, óf een extra inspanning voor verduurzaming te doen én te vragen op de volgende punten:

---

¹⁵ Inclusieve landbouw is een landbouw die grondgebonden en circulair is, bijdraagt aan het herstel van de biodiversiteit, maatschappelijk draagvlak heeft én, niet in de laatste plaats, duurzaam economisch renderend is.

- Bij uitbreiding van agrarische bedrijven en andere economische activiteiten in het landelijk gebied worden, naast de gebruikelijke voorwaarden m.b.t. landschappelijke inpassing, grondgebondenheid en ruimtebeslag, ook voorwaarden gesteld aan biodiversiteit, milieu en duurzaamheid;
- We maken ruimte voor innovatieve duurzame ontwikkelingen en spannen ons in voor het wegnemen van onnodige belemmeringen in rijksregels en Europese regelgeving. In proeftuinen kan worden geëxperimenteerd met het wegnemen van drempels en belemmerende regelgeving;
- We zetten in op samenwerking met overheden en de samenleving. Doel: versterken van betrokkenheid en draagvlak, waardoor mensen actief meewerken aan herstel van biodiversiteit en landschapsonderhoud in hun directe omgeving;
- We zoeken verbinding met economische activiteiten. Doel: bijdrage aan natuur niet alleen vanuit de landbouwsector, maar ook de recreatiesector, op bedrijfsterreinen, en bij het beheer en onderhoud van infrastructuur door overheden.

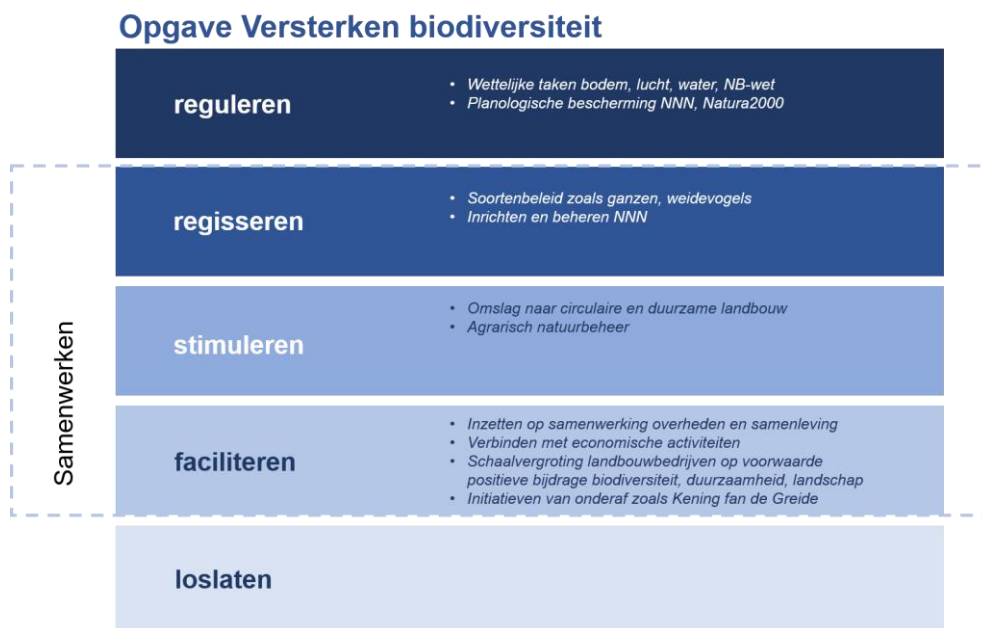
We verwachten dat deze extra inspanningen de kans op herstel van biodiversiteit aanzienlijk vergroten. Een extra inspanning wordt van alle partijen gevraagd. De vraag is wat dit betekent voor de bedrijfsvoering en de concurrentiepositie van bedrijven. In de lijn van de Beleidsbrief landbouw willen we namelijk ook een economisch duurzame landbouw.

De voorgestelde koers: extra inspanning voor verduurzaming

We concretiseren de doelstelling voor biodiversiteit (zie doelen bij de opgave). We kiezen voor een extra inspanning voor verduurzaming om deze doelstelling te kunnen halen. Deze keuze sluit aan op de inhoudelijke principes 'meervoudig ruimtegebruik' en 'koppelen en verbinden', en op de samenwerkingsprincipes 'aansluiten bij wat er al gebeurt' en 'ruim op inhoud, sturen op proces'.

De Leefomgevingstoets ondersteunt de voorgestelde koers (zie par. 3.5 Biodiversiteit). Een belangrijke constatering hierin is: 'Verdere verduurzaming van de natuur inclusieve landbouw en het vergroten van de landschappelijke verscheidenheid, bieden de grootste kansen op positieve effecten t.a.v. biodiversiteit, klimaat en vestigingsklimaat. In eerste instantie lijkt dit voor de concurrentiepositie van de landbouw misschien geen goede ontwikkeling vanwege de extra inspanningen, maar feit is dat in meerdere provincies dezelfde bewegingen ontstaan. Als de landbouw een nog grotere inspanning levert voor verduurzaming en verbetering van de kwaliteiten van het landelijk gebied, zal dat zich uitbetalen in verbetering van de toekomstbestendigheid van zowel de sector als de belangrijke kwaliteiten. Er dient wel voor te worden gewaakt dat geen onevenredig grote inspanning wordt verwacht en dat vooral samenwerking tussen uiteenlopende partijen wordt bewerkstelligd'.

Figuur 16: Schematische weergave van rollen en hoofdkeuzes

6. Welke gebieden vragen de komende tijd aandacht?

We hechten veel waarde aan een integrale, gebiedsgerichte aanpak. In de ontwerp Omgevingsvisie zullen we op enkele gebieden inzoomen waar veel belangen en aspecten samenkomen en waar maatwerk in een gebiedsgerichte aanpak nodig is. Dit sluit een gebiedsgerichte aanpak in andere gebieden niet uit.

6.1 Vormen van gebiedsgericht werken

We onderscheiden drie vormen van gebiedsgericht werken:

- Gebiedsgerichte samenwerking op initiatief van de Mienskip. Lokale partijen nemen het initiatief. Ze zien in hun gebied een opgave, brengen in kaart wat er speelt en waarop ingezet moet worden. Voor de uitvoering zoeken ze samenwerking met o.a. de provincie. Voorbeelden zijn initiatieven als 'Holwerd aan Zee', 'ontwikkelingsplan Tsjúkemar' en 'Wetterwâlden Bûtenfjild';
- Gebiedsgerichte uitvoering binnen samenwerkingsverbanden. Min of meer permanente samenwerking van overheden. De provincie (of andere overheid) neemt het initiatief en voert beleid gezamenlijk uit. Het gebied is uitgangspunt; daarbinnen worden thema's en projecten geagendeerd. In vijf regio's¹⁶ werken overheden en organisaties in de streek bijv. samen aan de uitvoering van projecten; dit gebeurt aan de hand van streekagenda's;
- Gebiedsgerichte uitvoering van beleid binnen een geografisch gebied. Min of meer tijdelijke samenwerking. De provincie neemt het initiatief in een fysiek aan te wijzen gebied. De provincie vraagt inbreng van andere partijen om beleid en uitvoering te bepalen. Voorbeelden: gebiedsontwikkeling binnen groenblauwe projecten zoals bij natuurgebied Twizelermieden en Koningsdiep; gebiedsontwikkeling rondom grote wegeprojecten, zoals 'gebiedsontwikkeling De Centrale As'.

Alle vormen zijn relevant. We bepalen per taak en opgave welke vorm het beste werkt. Ook in Noord-Nederlands verband werken we met bestuurlijke en private partners gebiedsgericht samen, met name op het terrein van regionaal-economische stimulering, profilering en innovatie; dit heeft onder meer z'n weerslag gekregen in de Noordervisie. Deze samenwerking willen we intensiveren om onze ambities en doelen te realiseren.

Enkele grote gebieden zullen sowieso bijzondere aandacht in de Omgevingsvisie krijgen:

6.2 IJsselmeer

Agenda IJsselmeergebied 2050

Het Rijk en de provincies Fryslân, Noord-Holland, Overijssel en Flevoland hebben een Gebiedsagenda IJsselmeer opgesteld. Deze Gebiedsagenda bevat een richtinggevend perspectief tot 2050, gebiedsbrede opgaven, bijbehorend organisatiemodel, en opmaat voor een gezamenlijke uitvoeringsagenda en kennis- en innovatieagenda. De drie ambities voor het IJsselmeergebied zijn: landschap van wereldklasse, toekomstbestendig water- en ecosysteem, van vitaal economisch belang voor Nederland.

---

¹⁶ Zuidoost Fryslân, Zuidwest Fryslân, Noordwest Fryslân, Noordoost Fryslân, Waddeneilanden.

Vanuit deze ambities en bijbehorende principes, komt men tot een aantal gebiedsbrede opgaven: klimaatadaptatie, natuurontwikkeling, energietransitie, recreatie en toerisme, scheepvaart, landschap en cultuurhistorie, en nautische economie, duurzame visserij en verstedelijking.

In de was-woordt-tabel in bijlage 3 zijn deze ambities, principes en opgaven weergegeven.

Op uitnodiging van het Rijk hebben Noord-Holland, Flevoland, Fryslân en Overijssel vooraf een interprovinciale Gebiedsagenda opgesteld. Deze agenda gaf de impuls om de samenwerking te versterken en gezamenlijk de belangrijkste provinciale uitgangspunten voor het IJsselmeer te benoemen. De interprovinciale Agenda is bestuurlijk vastgesteld in september 2017 en vormde een bouwsteen voor de Gebiedsagenda IJsselmeer.

IJsselmeer

In de ontwerp Omgevingsvisie zullen wij de uitgangspunten van de Gebiedsagenda IJsselmeer verwerken en vertalen, zoals weergegeven in de was-woordt-tabel in bijlage 3.

Het peilbeheer in het IJsselmeergebied heeft nadelige gevolgen voor buitendijkse natuurgebieden langs de Friese kust. Vanuit het Deltafonds reserveert het Rijk €12 miljoen voor verbetermaatregelen. De provincie, gemeenten Súdwest-Fryslân en De Fryske Marren, Wetterskip Fryslân, It Fryske Gea én het Rijk werken vanaf 2016 samen aan een integrale visie voor de Friese kust ('Koppelkansen Friese IJsselmeerkust') om dit te combineren met verbeteringen op het gebied van recreatie, natuur, cultuurhistorie en visserij.

6.3 Wadden

Investeringskader Wadden

Het interprovinciale beleid voor het Wadden(zee) gebied is vastgelegd in 'Wadden van allure'. In aanvulling op dit beleidsdocument hebben de provincies Groningen, Noord-Holland en Fryslân een gezamenlijk Investeringskader Wadden (IKW) opgesteld. Centraal doel van het IKW is verduurzaming van de economie en versterking van de ecologische kwaliteiten van het Waddengebied. In het IKW zijn zes majeure opgaven benoemd: Waddenzee, havenontwikkeling en natuurverbetering, versterken en vermarkten werelderfgoed, vitale kust en Afsluitdijk, Eems-Dollardgebied in balans, en Eilanden op eigen kracht.

Gebiedsagenda Wadden 2050 en Convenant Samenwerking Waddeneilanden

In samenwerking tussen rijk en regio wordt inmiddels gewerkt aan het opstellen van de Gebiedsagenda Wadden 2050: toekomstperspectief voor het Waddengebied. Deze Gebiedsagenda beslaat de Waddenkust, de Waddenzee en de Waddeneilanden.

De Gebiedsagenda Wadden onderkent als opgaven: klimaat, natuur, landschap en cultuurhistorie, bereikbaarheid, economie, leefbaarheid en energie. De Gebiedsagenda Wadden is een gezamenlijke bouwsteen die verankerd zal worden in de Omgevingsvisies van rijk, provincies en gemeenten en daaruit volgende uitvoeringsprogramma's. De Gebiedsagenda Wadden zal rond de jaarwisseling 2019 gereed.

In de Omgevingsvisie zullen wij de Gebiedsagenda Wadden 2050 verwerken en vertalen.

De Waddeneilandgemeenten hebben een Convenant Samenwerking Waddeneilanden opgesteld. Hierin staan ambities die o.a. invulling geven aan de gebiedsagenda, zoals het zelfvoorzienend willen worden qua energievoorziening en drinkwatervoorziening. We zullen dit convenant betrekken bij het opstellen van de Omgevingsvisie.

Binnenduinrand, bij Formerum, Terschelling

De Waddeneilanden nemen een bijzondere positie in. Ze vormen 'Fryslân' in het klein, waar de dilemma's, spanningen en mogelijkheden die op het vaste land spelen, zich versterkt voordoen. Aan de andere kant is de situatie op de eilanden zeer specifiek: door de beperkte, afgebakende ruimte, de betrekkelijke isolatie van een eiland, en de bijzondere natuur- en landschapswaarden, ontwikkelen functies als wonen, werken, recreatie, landbouw, klimaatadaptatie, drinkwaterwinning, energie en voorzieningen zich hier anders. In de ontwerp Omgevingsvisie zullen we met de specifieke eilander situatie rekening houden, zodat recht gedaan wordt aan de omstandigheden die zich daar voordoen. Met name op de eilanden komt de wenselijkheid van gebiedsgericht werken met veel ruimte voor maatwerk en experimentele oplossingen sterk naar voren.

Kustpact

Het Rijk, kustprovincies, kustgemeenten en diverse maatschappelijke organisaties hebben begin 2017 een Kustpact voor de Noordzeekust afgesloten. Doel: goede balans tussen bescherming en behoud van kernkwaliteiten en collectieve waarden van de kustzone enerzijds, en ontwikkeling van de kustzone anderzijds. In het Kustpact staat dat Fryslân in de Omgevingsvisie haar beleid voor de kustzone van de Waddeneilanden actualiseert aan de hand van de genoemde kernkwaliteiten en collectieve waarden (artikel 3). Hierbij maakt

de provincie een zonerings (artikel 4), die past binnen de lokale en regionale landschappelijke context. De provincie zet zich ervoor in dat dit beleid, incl. zonerings, wordt vertaald in regels in de toekomstige Omgevingsverordening.

We zullen de uitgangspunten van het Kustpact opnemen in de ontwerp Omgevingsvisie.

6.4 Veenweidegebied

We voeren samen met het waterschap de Veenweidevisie 2015 uit, conform het Uitvoeringsprogramma 2018/2019. Daarbinnen trekt de provincie het generieke deel en het waterschap het gebiedsgerichte deel; in de was-wordt-tabel in bijlage 3 is de Veenweidevisie samengevat.

De ambitie is om het veenweidegebied, zowel nu als in de toekomst, aantrekkelijk en leefbaar te houden. In dat kader werken we mee aan invulling van de negen pilots behoud Fryske veenweidewaarden. In deze pilots experimenteren partijen met hogere waterpeilen voor veenbehoud in combinatie met natuurontwikkeling, recreatie, aangepast agrarische gebruik, natte teelten, landschap, archeologie, cultuurhistorie, en nieuwe verdienmodellen.

Na de vaststelling van de Veenweidevisie hebben nieuwe ontwikkelingen plaatsgevonden: de veenweideproblematiek is onderdeel van de landelijke Klimaatopgave en op provinciaal niveau zijn de beleidsbrieven duurzame landbouw en circulaire economie vastgesteld. Naar aanleiding daarvan is de notitie 'Tussenstap Friese veenweideaanpak 2020-2030' aan PS voorgelegd. Daarin zit een aanpak voor het opstellen van een Uitvoeringsprogramma (UP) 2020-2030.

Met de Tussenstap willen we de (uitvoerings)koers voor de veenweideaanpak voor de langere termijn uitzetten. Deze aanpak is gebaseerd op Veenweidevisie 2015, het landelijke en provincie landbouwbeleid, dat inzet op een natuur inclusieve, circulaire en grondgebonden landbouw¹⁷, en het landelijke klimaatbeleid dat zich richt op het beperken van de broeikasgasemissie, het vergroten van de biodiversiteit en op klimaatadaptatie. In de ontwerp Omgevingsvisie zullen wij de uitgangspunten van de Veenweidevisie, incl. de Tussenstap Friese veenweideaanpak 2020-2030, verwerken en vertalen.

Veenweidegebied, tussen Akkrum en Terherne

---

¹⁷ Grondgebonden landbouw is een vorm van landbouw waarin de grond bij het bedrijf een belangrijke productiefactor is; het benodigde (vee)voer wordt bijv. grotendeels op eigen grond verbouwd en ook de afzet van mest vindt grotendeels op eigen grond plaats.

7. Hoe ziet het vervolgtraject eruit?

7.1 Vervolg

Met onze partners gaan we verder in gesprek over het Koersdocument om de opgaven, belangen en rollen nader uit te werken. Vervolgens stellen we een ontwerp-Omgevingsvisie op; deze zal vergezeld gaan van een Leefmilieu-effectrapportage (= Milieu Effect Rapportage, verbreed met sociale en economische effecten). Dit ontwerp wordt begin 2019, vóór de Provinciale Statenverkiezingen, vastgesteld en zal de formele procedure van inspraak ingaan: een ieder heeft de mogelijkheid om tijdens de tervisielegging een zienswijze in te dienen. Daarna stellen de nieuwe Provinciale Staten de definitieve Omgevingsvisie vast. Na vaststelling van de Omgevingsvisie, vertalen we de visie door naar een Omgevingsverordening en naar Omgevingsprogramma's. De Omgevingsverordening is uiterlijk begin 2021 gereed, bij de inwerkingtreding van de Omgevingswet.

7.2 Onderscheid visie en programma

Het realiseren van de ambities en doelen in de Omgevingsvisie werken we uit in Omgevingsprogramma's¹⁸. Dit kunnen programma's zijn naar thema, bijv. een programma verkeer en vervoer en een programma water, of naar een gebied waarin meerdere aspecten spelen. Het programma is een praktisch instrument, waarin beleid wordt geoperationaliseerd in concrete maatregelen en innovatieve oplossingen. GS kunnen een programma relatief eenvoudig aanpassen om snel in te kunnen spelen op nieuwe ontwikkelingen.

De Omgevingswet kent drie soorten programma's: 1) verplichte programma's, 2) onverplichte programma's, en 3) de programmatische aanpak. Een programma is verplicht wanneer een omgevings-waarde wordt overschreden of dreigt te worden overschreden. Een omgevingswaarde is een norm voor de gewenste staat of kwaliteit van de fysieke leefomgeving, bijv. gewenste water- of luchtkwaliteit. In een programma staan maatregelen om de omgevingswaarde te realiseren. Een voorbeeld van een programmatische aanpak is de Programmatische Aanpak Stikstof (PAS).

Er is geen harde scheidslijn tussen visie en programma, ook wettelijk niet. Of een onderdeel in de visie of in een programma terecht komt, beoordelen we op basis van de volgende criteria:

- **Abstractieniveau:** De visie is strategisch, zet een koers uit en benoemt hoofdlijnen van beleid; een programma is gericht op de inzet, afweging en prioriteit van maatregelen en middelen;
- **Focus:** In de visie staan ambities, doelen, belangen en bijbehorende rollen (het 'hoe'; doelgericht); een programma geeft vervolgens aan hoe deze te bereiken (het 'wat'; uitvoeringsgericht);
- **Mate van integratie:** in de visie staat de samenhang tussen de verschillende aspecten van de leefomgeving centraal (overkoepelend kader); een programma beziet een

---

¹⁸ Een programma is volgens de Omgevingswet een samenhangend pakket van operationeel beleid, acties, maatregelen en middelen om bepaalde doelen en resultaten te bereiken; hier kan dus ook een gebiedsplan of een thematisch plan voor bijv. verkeer en vervoer of de waterhuishouding onder vallen.

bepaald aspect van de leefomgeving, met het oog op een effectieve en doelmatige inzet van middelen en maatregelen;

- Termijn: de visie is gericht op de langere termijn (10-20 jaar en zelfs verder); een programma heeft een veel kortere termijn voor ogen (2 tot 5 jaar).

Stationsplein Leeuwarden met fontein (foto: Hilde Kloosterziel)

Bijlagen

Bijlage 1: Resultaten open planproces

Op basis van de Startnotitie en de Discussienotitie Omgevingsvisie, zijn we gestart met de eerste fase van het open planproces. In 2016 hebben we in laagdrempelige pop-up kantoren en in bijeenkomsten en atelierssessies, allerlei reacties over diverse onderwerpen opgehaald. De resultaten van deze eerste oogst staan in het magazine 'Underweis nei in Omjouwingsfisy', zie <http://omgevingslab.frl/downloads>. Op basis hiervan is de agenda voor de vervolgdialogen bepaald:

- kwaliteit van het bebouwd gebied;
- kwaliteit van het landelijk gebied;
- energietransitie;
- integrale gebiedsgerichte aanpak;
- rol van de provincie t.o.v. de samenleving.

Op 15 september 2016 hebben we op een publieke bijeenkomst de resultaten aan PS gepresenteerd. Deze eerste resultaten geven een goed beeld van de vraagstukken, dilemma's en opgaven die spelen. Ook kansen, knelpunten en oplossingsrichtingen die allerlei partijen voor de toekomst zien, zijn op het voetkleed gekomen. In atelierssessies onder leiding van Atelier ZZ, hebben experts, burgers, ondernemers en organisaties over diverse thema's gesproken. Dit heeft geresulteerd in acht toekomstscenario's, elk vanuit een specifieke invalshoek; dit zijn prikkelende en uitgesproken toekomstbeelden voor Fryslân, bedoeld om opvattingen en ideeën uit te lokken.

Vervolgdialogen

In de vervolgfase van het open planproces heeft een verdieping van de dialoog plaatsgevonden.

Dit hebben we samen met gemeenten en waterschap gedaan in de Friese Aanpak (DFA)¹⁹. Vijf integrale thema's, die uit de eerste planfase naar voren zijn gekomen, staan centraal.

1 Kwaliteiten van het platteland

In het omgevingslab Fries platteland van DFA, heeft Stenden Hogeschool/ EFTI, op basis van goed bezochte publieksavonden, vier toekomstscenario's voor het landelijk gebied ontwikkeld. Achter de scenario's zitten twee drijvende krachten: wijze van omgaan met klimaatverandering en schaalgrootte van ontwikkelingen. De vier scenario's zijn besproken in een tweede publieksronde. Stenden ca. heeft de bevindingen vervolgens uitgewerkt in een rapport.

2 Kwaliteiten van steden en dorpen

In het omgevingslab Steden en Dorpen van DFA, is tijdens vier publieksbijeenkomsten onder leiding van Weusthuis en Partners en Noordtij gesproken over diverse onderwerpen m.b.t. steden, dorpen en mobiliteit. Startpunt voor de dialoog was een Position Paper, met enkele scenario's over sturing en ontwikkeling van steden en dorpen. Op 12 april 2018 heeft

---

¹⁹ De Friese Aanpak (DFA) is een nieuwe manier van werken, die past in de filosofie van de Omgevingswet.

Gemeenten, waterschap en provincie zetten gezamenlijke stappen in het proces om te komen tot een provinciale Omgevingsvisie en tot gemeentelijke Omgevingsvisies; hierbij stellen ze ook gezamenlijke inhoudelijke bouwstenen op. Hiermee geeft men tevens actief invulling aan regionale samenwerking en afstemming.

Fryslân is aangewezen als één van VNG-pilotregio's, die een strategie formuleren om te komen tot een energieneutraal Nederland in 2050. De Friese gemeenten, provincie Fryslân, Wetterskip Fryslân, Liander, Omrin, Friese Milieufederatie, Bouwgroep Dijkstra Draisma, Ús Koöperasje en Elkien hebben aan deze ambitie meegewerkt. Inmiddels zijn meer bedrijven, organisaties en initiatieven aangesloten.

een publieksdebat in Drachten plaatsgevonden aan de hand van tien stellingen; over deze stellingen is men ook op straat in diverse plaatsen met inwoners in gesprek gegaan; Er hebben thematische bijeenkomsten plaatsgevonden met experts en stakeholders, waaronder een Retailtop op 23 mei 2017, een expertmeeting over veiligheid en gezondheid, een bijeenkomst met VNO-NCW op 1 februari 2018 en een overleg over erfgoed met het Platform Fryske Monuminte Organisaasjes op 20 september 2017. Met vervoerbedrijven en -organisaties hebben we gesproken over de toekomst van openbaar vervoer en mobiliteit.

3 Energietransitie

In het omgevingslab Energie bekeken partijen wat er moet gebeuren om Fryslân in 2050 energie-neutraal te krijgen. Dit is uitgemond in de Friese Energiestrategie, die de voorzitter van de regiegroep dhr. P. Winsemius op 10 oktober 2017 heeft gepresenteerd.

4 Integrale gebiedsgerichte aanpak

Voor gebiedsgerichte aanpak heeft de Friese Milieufederatie samen met stakeholders de meerwaarde en voorwaarden van gebiedsgericht werken onderzocht. Op grond hiervan zijn aanbevelingen voor gebiedsgericht werken geformuleerd.

5 Modern bestuur: rollen overheden/ verhouding t.o.v. de samenleving

Over het thema Modern bestuur heeft op 8 maart 2018 een dialoog plaatsgevonden met bestuurders van gemeenten. In deze dialoog zijn ook de inhoudelijke resultaten van de omgevingslab 's aan de orde worden gesteld.

Voor de Waddeneilanden is een afzonderlijk omgevingslab georganiseerd vanwege de specifieke eilander situatie. Per eiland zijn diverse thema's besproken die spelen op de eilanden.

Uitkomsten omgevingslabs op hoofdlijnen

Omgevingslab Energietransitie

In het omgevingslab Energietransitie is een Friese energiestrategie opgesteld. Draagvlak en landschappelijke inpassing vormden hierbij het startpunt. In regioessies zijn ideeën verzameld. Deze zijn door een (ontwerp)bureau gepreciseerd. De resultaten zijn in twee bijeenkomsten terug gerapporteerd en vertaald in de Regionale energiestrategie. Deze is in oktober 2017 aan de Friese overheden aangeboden. Een aantal gemeenten heeft deze strategie inmiddels vastgesteld.

De Energiestrategie gaat allereerst uit van een forse energiebesparing. Van de huidige energiebehoefte van circa 60 PJ zal in 2050 circa 38 PJ overblijven. Dit is ambitieus. De resterende energiebehoefte zal vervolgens worden opgewekt door een mix van duurzame energiebronnen. De energiebehoefte zelf zal er anders uitzien.

De energiebehoefte zal duurzaam worden opgewekt. Dorpen stellen hiervoor hun eigen energiemix samen. De energiebehoefte die niet binnen het dorp opgewekt kan worden zal rondom het dorp worden opgewekt. Kernen groter dan 10.000 inwoners kunnen wel voorzien in hun eigen warmte behoefte (via geothermie en warmte uit oppervlakte water) maar waarschijnlijk niet geheel in de elektriciteitsbehoefte. Voor de elektriciteitsvraag die niet in en rondom kernen zelf opgewekt kan worden zal elders in de provincie ruimte gevonden moeten worden.

Ook in andere omgevingslab's is de omvang van de energietransitie aan de orde geweest. Zowel in het omgevingslab Steden en dorpen als in het omgevingslab Fries platteland is zijn zorgen geuit over de omvang van de energietransitie en de schaal van de oplossingen. Gepleit is voor meer kleinschalige oplossingen en betrokkenheid van omwonenden erbij zodat het landschap herkenbaar blijft (identiteit van plekken)

Verder is in verschillende omgevingslabs gepleit voor ruimte voor initiatieven die uit de samenleving komen. Daarbij mag de overheid wel kaders stellen. Particulieren, bedrijven, energiecoöperaties, dorps- en wijkorganisaties en gemeenten, ontwikkelen gezamenlijk projecten met draagvlak en kwaliteit in het gebied. Kernen (dorpen en steden) hebben op deze manier de ruimte om met een eigen, optimale energiemix te komen.

Omgevingslab Fries platteland

Uit het omgevingslab Fries platteland komen twee vraagstukken naar voren:

- **Schaalgrootte: grootschalig versus kleinschalig**
Er is zorg over grootschaligheid en schaalvergroting van o.a. landbouw, multinationals, opschaling (publieke) organisaties. Dit heeft te maken met het gevoel van controleverlies, kwetsbaarheid, afstand tot de burger, eentonigheid, industrialisering van het landschap, afname biodiversiteit, functiescheiding en landschapspijn; dit kan tot identiteitsverlies leiden. Er is een wens voor een bepaalde mate van kleinschaligheid (menselijke maat) t.b.v. landschaps- en biodiversiteit (i.c.m. functie-menging), lokale zeggenschap en invloed op de processen die het Fries platteland en haar identiteit beïnvloeden.
- **Speelruimte: kaders/overheid, versus vrijheid/maatschappij**
Enerzijds is er behoefte aan speelruimte voor lokale ondernemers, bewoners en organisaties om initiatieven naar eigen inzicht te kunnen ontplooiën. Anderzijds is er behoefte aan het trekken van grenzen middels wet- en regelgeving, bijv. om (juridische) zekerheid te krijgen, om negatieve impact te voorkomen of te minimaliseren, of juist om kwaliteit te stimuleren. Afstemming tussen kaders en initiatieven – al dan niet via gebiedscoöperaties – is daarbij een randvoorwaarde.

Omgevingslab Steden en dorpen

In dit lab is breed gekeken naar de opgave voor het bebouwd gebied en mobiliteit.

De inhoudelijke opgaven voor de dorpen en de wijken zijn gericht op de kwaliteit van de omgeving: de openbare ruimte, de bebouwing, de woningvoorraad, de voorzieningen (zorg, onderwijs, cultuur, winkels), bereikbaarheid (internet, OV), energie-transitie, klimaatadaptatie, maar ook op landschap, gezondheid, welzijn, sociale vitaliteit, zorg voor elkaar. Nadruk is gelegd op de samenhang tussen deze onderwerpen. Zo zou bij herstructurering van een woonbuurt breed moeten worden gekeken. Naast opknappen en slopen van woningen ook evt. wateroverlast, energieprestatie, sociale samenhang e.d. aanpakken. Hoe integraler, hoe beter. Veel opgaven kunnen prima met elkaar gecombineerd worden; er is zo veel meerwaarde te bereiken.

In het omgevingslab zijn de uitkomsten van de andere omgevingslabs betrokken.

De resultaten tot nu toe zijn hieronder per opgave, met name leefbaar en vitaal, weergegeven.

Omgevingslab Geïntegreerde gebiedsgerichte aanpak

Een integrale gebiedsgerichte aanpak van opgaves is in diverse bijeenkomsten omarmd. In het omgevingslab Geïntegreerde gebiedsgerichte aanpak kwamen vanuit de praktijk van gebiedsgericht werken, verschillende suggesties voor de overheid. Wees flexibeler en denk integraal, zowel in het proces en als bij het inzetten van budgetten (integrale geldstromen).

Bied experimenteerruimte (living labs), ga samen met het gebied aan de slag en benut de kennis die daar is.

Resultaten planproces per opgave

Leefbaar en vitaal

In het omgevingslab Steden en dorpen is naar de opgave voor het bebouwd gebied gekeken. Er is hierbij een grotere verantwoordelijkheid bij de gemeenten gelegd dan bij de provincie.

Voor de leefbaarheid van dorpen is het van belang dat gemeenten leefbaarheidsplannen op stellen in dialoog met de samenleving en maatschappelijke organisaties. Dit moet gebeuren binnen zo ruim mogelijke kaders van gemeentelijke Omgevingsvisies.

Voor de provincie wordt hierbij een rol gezien voor het inrichten van een provinciaal leefbaarheids-/ herstructureringsfonds, aangevuld met middelen rijk en gemeenten, voor de aanpak van incurante woningen, karakteristieke panden en karakteristieke ruimtelijke structuren. De provincie zou tevens mee moeten betalen aan snel internet.

- Kwalitatieve programmering van woningbouw is primair een verantwoordelijkheid van gemeenten, waarbij de provincie faciliteert via monitoring en informatievoorziening;
- De herstructurering van de bestaande woningvoorraad moet gekoppeld worden aan het oplossen van kwalitatieve woningtekorten, aan de noodzakelijke energietransitie en de herinrichting en verbetering van de woon- en leefomgeving. Gemeenten moeten financieel ondersteund worden door de provincie en het rijk via een herstructureringsfonds;
- In de gemeentelijke Omgevingsvisies zou een visie ontwikkeld moeten worden op de spreiding van onderwijs en ten aanzien van winkelcentra. Voor de provincie wordt een regierol gezien om samen te werken aan een gezonde, vitale, toekomstbestendige winkelstructuur en de koppeling met de toeristische infrastructuur;
- Bestaande voorzieningenstructuren veranderen radicaal. Dat vraagt om aanpassing van het bestaande beleid;
- De vraag is of het zinvol is om in de provinciale Omgevingsvisie vast te houden aan de bestaande kernenindeling, aangezien er in de stedelijke centra voldoende ontwikkelingsruimte beschikbaar is. Anderzijds kunnen de grote veranderingen die plaatsvinden op het gebied van draagvlak voorzieningen (onderwijs, sport, cultuur, zorg), detailhandel en centrumontwikkeling, aanleiding vormen voor juist een scherpere indeling;
- Iedereen is verantwoordelijk voor ruimtelijke kwaliteit. De provincie moet ruimte geven aan de samenleving. Er zijn kaders nodig waarbinnen de samenleving kan opereren met goede initiatieven;
- Vanuit veiligheid en doorstroming worden wel een paar knelpunten benoemd, zoals de stedelijke verbinding Sneek - Leeuwarden en de weg Heerenveen - Groningen. Veiligheid van het wegennet blijft belangrijk;
- Het Friese wegenstelsel moet wel voorbereid worden op de toekomst, o.a. door deze waar nodig aan te passen voor zelfrijdende auto's en vrachtwagens, versterking (waar nodig) van bruggen en aanpassen (waar nodig) van de wegindeling;
- De overheid heeft ook een rol om fietsen te blijven faciliteren.

Energietransitie

Als onderdeel van DFA heeft het omgevingslab Energiestrategie zich gebogen over de energietransitie. Draagvlak en landschappelijke inpassing vormden hierbij het startpunt. In regiosessies zijn ideeën verzameld. Deze zijn door een (ontwerp)bureau gepreciseerd. De resultaten zijn in twee bijeenkomsten terug gerapporteerd en vertaald in de Regionale

energiestrategie. Deze is in oktober 2017 aan de Friese overheden aangeboden. Een aantal gemeenten heeft deze strategie inmiddels vastgesteld.

Versterken biodiversiteit

In het omgevingslab Fries platteland zijn de biodiversiteit en de samenhang met het landschap en identiteit besproken:

- De landschappelijke variatie en de soorten van de typisch Friese landschappen, zoals diverse weidevogels, nemen af. Veel mensen ervaren dit als een verarming. De beleving van het platteland vermindert, terwijl de samenleving behoefte heeft aan herkenbare kwaliteiten waarmee men zich kan identificeren. Herstel van biodiversiteit wordt als belangrijke opgave genoemd;
- Hieruit vloeien vragen voort als: hoe om te gaan met de schaalgrootte van ontwikkelingen van landschap/ bedrijven/ recreatiesector en technologische ontwikkelingen? Hoe gaan we om met klimaatverandering? En wat is de rol van overheden hierbij? Het tegengaan van verrommeling en het behouden van identiteit van plekken, worden als zeer belangrijk ervaren;
- Parallel aan biodiversiteit en landschap, hecht men voor het bebouwd gebied sterk aan de kwaliteit van karakteristieke bebouwing.

In de bouwsteen natuur wordt in het belang van biodiversiteit gepleit voor een brede aanpak:

- Biodiversiteit is overal. Het verbeteren van de kwaliteit van bodem, water lucht en landschap draagt enorm bij aan het herstel van biodiversiteit. De transitie van de landbouw wordt ook als belangrijk punt genoemd. Het natuurnetwerk en de natuur daarbuiten hangen sterk samen. Beide verdienen aandacht;
- In de bouwsteen natuur wordt aangegeven dat de betrokkenheid van de samenleving en van het bedrijfsleven aandacht vraagt. De samenleving, incl. bedrijven, kunnen op allerlei manieren bijdragen aan herstel van biodiversiteit.

Klimaatadaptatie

Het onderwerp Klimaatverandering en klimaatadaptatie is in verschillende omgevingslabs geagendeerd. In omgevingslab Fries platteland is klimaatverandering als de meest onzekere toekomstige ontwikkeling benoemd. Hoe dit ook uitpakt, de overheden moeten hier goed op voorbereid zijn;

Uit het Waterlab is ingebracht dat klimaatadaptatie een gezamenlijke opgave is voor de Friese overheden. Vanuit het Fries Bestuursakkoord Waterketen (FBWK) wordt hier al aan gewerkt.

Resultaten en vervolgspraken over de gezamenlijk uitgevoerde stresstesten kunnen daarbij worden betrokken. Waterbewustzijn en educatie zijn belangrijk voor de acceptatie van effecten van klimaatveranderingen. Ook is binnen meerlaagsveiligheid goede afstemming en samenhang nodig tussen overstromingsrisico's (laag 1), ruimtelijke inrichting (laag 2) en calamiteitenbestrijding (laag 3).

In het omgevingslab Steden en dorpen is onderkend dat steden en dorpen vaker last zullen krijgen van extreme regenbuien, wateroverlast en hittestress. Daarom samen met bewoners, gemeenten en waterschap werken aan een klimaatbestendige inrichting van bebouwd gebied.

In de bouwsteen water wordt aangegeven dat ook overstroming (vanuit boezem en deelsystemen) en droogte (beschikbaarheid zoet water en verzilting) belangrijk aandachtspunten zijn.

In het Waddengebied ligt het vraagstuk van klimaatadaptatie net wat anders dan in de rest van de provincie. Ook de oplossingen zijn anders. Dit vraagt een eigen aanpak.

Samenwerken en gebiedsgerichte aanpak

De uitkomsten van het open planproces ondersteunen de richting die de Omgevingswet inzet.

Ten eerste het belang van flexibiliteit. Omdat maatschappelijke ontwikkelingen razendsnel gaan, pleit men voor een nieuwe vorm van ruimtelijke planning (adaptieve planning) waarbij we niet langer de werkelijkheid jaren van tevoren voorspellen en plannen. Het gaat om voortdurend monitoren van ontwikkelingen en frequent bijstellen en sturen waar nodig.

Fryslân zou een living lab moeten zijn waarin je werkende weg experimenteert en ontwikkelt. De provincie zou dan houvast kunnen bieden door gezamenlijk met anderen, de ambities, belangrijke uitgangspunten en randvoorwaarden te benoemen en door vast te leggen wat ze als waardevol en te behouden ziet.

Daarnaast verzoekt men om meer vertrouwen in en ruimte voor (initiatieven van) burgers en organisaties. Daarbij gaat het niet alleen om ontwikkelruimte, maar ook om actieve samenwerking met andere overheden, bedrijfsleven, maatschappelijke organisaties en de samenleving bij het maken en uitvoeren van plannen. Vaak wordt actieve betrokkenheid en hulp van de provincie op prijs gesteld; niet zozeer gebaseerd op eigen visies en belangen, maar aansluitend bij de ruimte die burgers nemen en de ideeën die ze hebben.

Nauwere samenwerking met burgers draagt ook bij aan meer integraliteit. De vraagstukken die burgers of organisaties ervaren, storen zich niet aan de sectorale indeling van overheden. Meer samenwerking helpt de provincie dan ook om sectoren te overstijgen. Een meer gebiedsgerichte aanpak draagt bij aan meer integraliteit en maatwerk, waarbij oplossingen per gebied kunnen verschillen. De oplossingen in een gebied zijn wel integrale oplossingen.

Bijlage 2: Relatie met andere opgaven

Leefbaar, vitaal en bereikbaar

Het in stand houden en zo mogelijk versterken van een leefbare en vitale leefomgeving, vraagt om samenwerking tussen overheden onderling én met de samenleving.

Herstructureren en transformeren van bebouwd gebied is bij uitstek te combineren met het herinrichten van de openbare ruimte, energietransitie, klimaatadaptatie en verbetering van ruimtelijke kwaliteit. Bij het opknappen van woningen en andere bebouwing, zal ook de energiezuinigheid ervan sterk kunnen verbeteren. Het gelijktijdig herinrichten van openbaar gebied kan benut worden om eventuele wateroverlast aan te pakken en gezond leven te bevorderen. In geval van sloop en verdunnen van bebouwing, zal ruimte beschikbaar kunnen komen voor energieopwekking, wateropvang en verkoeling, bijv. in de vorm van meer groen en waterpartijen. Zulke koppelkansen kunnen optimaal benut worden. De benodigde ruimte in steden en dorpen voor de energievoorziening, wateropvang en waterafvoer, verkoeling en gezondheid, zijn net zo wezenlijk als ruimte voor wonen, werken, verplaatsen e.d.

Meer groen en water in bebouwd gebied draagt bij aan (bio)diversiteit.

Energietransitie

De energietransitie vraagt om samenwerking tussen overheden onderling én met de samenleving.

Energiebesparing heeft relatie met herstructurering steden en dorpen: bij opknappen van bebouwing zal ook de energieprestatie sterk verbeterd moeten worden. Bij sloop van panden kan ruimte beschikbaar komen voor energieopwekking. Verduurzaming van monumenten draagt bij aan de toekomstbestendigheid daarvan. Geluid, slagschaduw, geur e.d. vragen veel aandacht in de woon- en leefomgeving. Energietransitie kan bijdrage leveren aan regionale economie, doordat middelen voor energievoorziening binnen de regio blijven en nieuwe werkgelegenheid ontstaat.

De energietransitie vraagt net als klimaatadaptatie om aanzienlijke ruimte in bebouwd- en landelijk gebied. Het is van belang om kansen voor het combineren van ruimtegebruik maximaal te benutten.

Duurzame energie kan effecten hebben op de ondergrond. Geothermie vindt plaats in de diepe ondergrond. Ondergrondse opslag van energie kan pieken en dalen tussen vraag en aanbod van energie opvangen. Dit vraagt om afstemming met ander ondergronds gebruik, zoals drinkwatervoorziening. Ondergrondse opslag van CO₂ vinden we vanwege de risico's ongewenst.

Duurzame energieopwekking zal zichtbaar en merkbaar zijn. Vooral agrarische gronden zijn nodig om in energiebehoefte van steden en dorpen te voorzien. Medewerking van landbouw is essentieel.

Door inzet van kennis, ontwerpkracht en creativiteit, kan energie een plausibele plek landschap krijgen. Natuur en cultuurhistorie vormen randvoorwaarden; ze bieden ook aanknopingspunten voor een landschappelijk ontwerp dat voortbouwt op de ontstaansgeschiedenis van een gebied. Het is van belang om hierbij breed te kijken.

Versterken biodiversiteit

Biodiversiteit varieert per landschap en is afhankelijk van landschapselementen. Samen met het landschap en karakteristieke bebouwing, levert biodiversiteit een bijdrage aan de Friese identiteit, en zorgt het voor de herkenbaarheid van Fryslan.

Deze kwaliteiten kunnen worden meegenomen bij ontwikkelingen en projecten en andere opgaves.

Biodiversiteit is sterk afhankelijk van de kwaliteit van bodem, water, lucht, en van landschapselementen. Door teruggang in deze kwaliteiten neemt de kwetsbaarheid verder toe. Een robuuste omgevings-kwaliteit kan meebewegen met de transitie die in de provincie plaatsvinden.

Klimaatadaptatie

Klimaatadaptatie vereist een integrale aanpak en afstemming met energietransitie, woon- en leefklimaat en belevingswaarde, herstructurering woningbouw en bedrijventerreinen, vergroening, toerisme, herstructurering, landbouwbeleid, verkeer en vervoer.

- De strategische grondwatervoorraad heeft relaties met geothermie/ STRONG. Kan dit samen gaan, en zo ja, onder welke voorwaarden? Wat is het effect van klimaatverandering op verzilting en op de landbouwmogelijkheden?;
- Transitie van de landbouw biedt letterlijk ruimte voor te nemen klimaatmaatregelen;
- Versterken kernkwaliteiten: bij de klimaatmaatregelen kan bijgedragen worden aan de opgave biodiversiteit en waterkwaliteit;
- De geschiedenis van het Friese landschap en de omgang met water, de kansen die water bood en de wijze waarop men ermee leefde bieden inspiratie voor de oplossingsrichtingen in de toekomst: Bij ruimtelijke maatregelen de landschappelijke en cultuurhistorische kenmerken als uitgangspunt hanteren;
- De veenweideproblematiek is sterk gekoppeld aan de klimaatopgave. Het behoud van het veen kan sterk bijdragen aan reductie van CO₂ uitstoot. Bij voortgaande verlaging van het waterpeil in het veenweidegebied ontstaat gevaar voor het wegrotten van de funderingen van woningen in de dorpen. Nieuwe vijvers kunnen tevens worden gebruikt voor energieopwekking (gebruik warmtepompen) of voor de groei van riet of lisdodden (isolatiemateriaal);
- Klimaatadaptatie kan goed samengaan met andere opgaven, omdat er kansen zijn om de openbare ruimte te vergroenen of waterrijker te maken. Ook kan het bijdragen aan een gezonde, leefbare en vitale leefomgeving, en aan de natuurlijke verscheidenheid. Er is een risico dat klimaatverandering negatieve effecten heeft op kwaliteit van natuurgebieden en waterkwaliteit;
- In het landelijk vastgestelde Interbestuurlijk programma, is een afspraak gemaakt voor een gezamenlijk traject: samen aan de slag voor het klimaat. Klimaatadaptatie maakt daar deel van uit. Daarbij wordt aangegeven dat het bestaande Deltaplan ruimtelijke acceptatie versneld en geïntensiveerd dient te worden;
- Kansen benutten: combinaties met natuur- en landschapontwikkeling, meer groen en water in stedelijk gebied, behoud veenweidewaarden, ontwikkeling bijzondere woonkwaliteiten en nieuwe landbouwwormen (natte teelten). Experimenteerruimte om te leren is essentieel.

Nieuwe samenwerking

Deze opgave speelt een rol bij alle andere opgaven. Of het nu gaat om de manier waarop we met natuur omspringen, biodiversiteit, wonen of vervoer, in alle gevallen zullen we als provincie onze rol(len) opnieuw moeten bepalen. Daarom wordt ook bij alle andere opgaven al iets gemeld over hoe wij die rol(len) voor ons zien.

Bijlage 3: Was-wordt-tabel (zie losse bijlage)

